

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПОДАРСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ІНЖЕНЕРНИЙ
МІСЬЧИНА

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine

Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

No. 4 (289), April, 1972, Vol. XXV

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація

200, Liverpool Road, London, N1 1LF Great Britain

Tel.: 01-607-6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1972 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	10 дол.	6 дол.	3,50 дол.	1 дол.
Австрія	200 шіл.	110 шіл.	60 шіл.	20 шіл.
Аргентина	25 н. пез.	14 н. пез.	7 н. пез.	2,50 н. п.
Бельгія	420 б. фр.	220 б. фр.	120 б. фр.	40 б. фр.
В. Британія	3 ф. 75 п.	2 ф.	1 ф.	35 п.
Канада	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
США	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
Німеччина	34 н.м.	18 н.м.	9 н.м.	3 н.м.
Франція	52 фр.	27 фр.	14 фр.	5 фр.
Швеція	50 кор.	26 кор.	14 кор.	5 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200 Liverpool Rd., London, N1 1LF

Визвольний ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 4 (289)

КВІТЕНЬ, 1972

Річник XXV

Зміст IV-ої книжки

Д-р Микола Лозаза: РІДНА МОВА ТУТ І ТАМ	435
Проф. д-р Н. Полонська-Василенко: НАУКОВА ВАРТІСТЬ СУЧАСНОЇ ПІДСОВЕТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНИ	452
*	
Яр Славутич: УКРАЇНА (1960—1970)	463
Д. Г. Цяпка: ГОРИТЬ ЛІС! (Спомини колишнього вояка УПА, 6)	464
Марк Твен: ОСОБИСТІ СПОГАДИ ПРО ЖАННУ Д'АРК СЬЄРА ЛЮІ ДЕ КОНТА (Переклад д-ра Дмитра Куликовського)	487
Василь Невідомий: ЗЕМЛЯ (Захалавна збірка поезій з України: Осіннім вітром... Ліва зоря, Коли вночі... Я вчора... Вулиці, Не на чужині... Едуард Вагрицький, 1933 рік, Пам'яті Олександра Довженка, О, не плійся... Н. Н., Катерина, Земля, Прогресистам і расистам, Стандарти, Пам'яті Фадеева, Мистецтво)	516-526
*	
Д-р Роман Могильницький: ПРОВІДНИК У РОСІЙСЬКУ ІСТОРІЮ (критична аналіза)	527
Левко Ромен: »ЗИМОВІ ДЕРЕВА« (Збірка поезій Василя Стуса)	538
Леонід Полтава: »АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА«	543
*	
Олекса Воропай: АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА (Щоденник нового поселенця, 30)	545
О. Питляр: КОНТРАСТИ (Лист з Нью-Йорку)	559
Бібліографія — внутрішня обкладинка.	

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folkshon Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
c/o Dnister
928 Mt. Alexander Rd
Essendon, Vic. 3040.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B. A/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Bld. St.-Germain
75—Paris, 9e.

США:

Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y. 10009,
U.S.A.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia, 19115 Pa.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 35 пен. або 1,20 дол. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО ВСЮДИ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ.

Д-р Михайло ЛОГАЗА

РІДНА МОВА ТАМ І ТУТ

Одною з найважливіших, а рівночасно найболочіших, наших проблем у сучасну пору є становище рідної української мови — і то однаково, як на Рідних землях у рамках режимової т. зв. УРСР, так і тут, на еміграції, у всіх країнах нашого поселення.

Ця тема не сходить із сторінок нашої преси за кордоном, а впродовж минулих кількох років маємо теж достовірні вістки про цю проблему в Україні.

Завданням нашої статті є подати зіставлення й порівняння становища рідної мови там і тут та зробити відповідні висновки, що необхідні для її збереження і розвитку.

Насамперед кілька думок визначних людей про вагу і значення рідної мови для кожного народу.

Французький історик літератури Гастон Паріс сказав: »Змінити народові мову, це те саме, що перемінити йому душу«.

Подібно висловився бельгійський письменник Ван Беерс: »Змінити народові його природну мову — це те саме, що вчинити духове вбивство народу«.

А славний психіатр Крафт Ебінс писав: »Рідна мова — найважливіший чинник для розвитку духового життя людини. Народи, що досягли національної свідомости, дуже дорожать своєю мовою як дійсним, природним і дорогоцінним скарбом, як надбанням збірної духової діяльності великої кількості раніших поколінь«.

Сучасник Т. Г. Шевченка, наш визначний педагог Кость Ушинський, бачив у рідній мові »найважливіший, найдостатніший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле, бо мова виражає собою не тільки життєвість народу, а й саме життя«.

Наш письменник Панас Мирний ось як цінить рідну мову: »Найбільше і найдорожче добро кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почуття«.

Сучасний підсоветський письменник Б. Антоненко-Давидович пов'язує любов рідної мови з любов'ю батьківщини: »Людина, що байдуже ставиться до своєї мови, не вміє любити свого народу, який народив її, не любить землі, яка є його батьківщиною«.

З наших сучасних педагогів і виховників проф. Володимир Мацьків із Філядельфії недавно писав: »Найкращим свідоцтвом і найправди-

вищим доказом приналежності кожної людини до своєї національності — є знання своєї рідної мови. Людина, яка свідомо, а чи менше свідомо, відрікається своєї рідної мови, тим самим відрікається свого походження, своїх предків, свого народу».

А проф. П. Ковалів так його доповняє: «Стало вже незаперечною істиною, навіть аксіомом, що тільки рідна мова може забезпечити культурний розвиток нації; адже нарід тільки тоді стає нацією, коли своєю національною культурою творить рідною мовою».

Можна подати ще багато більше авторитетних голосів про вагу і значення рідної мови, але й тих вистачить, щоб ствердити, що рідна мова є тим «Євангельським словом», що було на початку духового розвитку кожного народу.

Чому ж становище нашої рідної мови є рівночасно нашою найбільш проблемою у сучасну пору — і то однаково на Рідних землях, як і серед поселень українців у різних країнах світу? Якщо йде про становище української мови на Рідних землях, то на це питання можна дати коротку відповідь: тому, що українська нація не має своєї власної державності, а жорстокий московсько-комуністичний окупант нашої батьківщини випробуваними методами царської імперіалістичної Росії наступає цілою силою свого терористичного режиму на поневолені нації, щоб повністю зліквідувати національне питання у своїй багато-національній імперії, а в першу чергу в Україні, яка територіально і люднoстeвo найбільша, найбагатша і найкультурніша складова частина імперії.

Ліквідація української національної самобутності відбувається в Україні систематичними, постійними методами. Насамперед Москва вкрала від України кілька століть її славної історії княжої держави, а тоді послідовно промовчувала довгу історію збройних визвольних змагань України аж до наших часів. Комуністична Москва продовж 50 років жорстокого поневолення України спершу знищила українське селянство, як остою української мови і українських традицій. Потім провела цілковиту ліквідацію українських Церков, спершу УАПЦ, а після окупації західних земель України також УКЦ. Далі пильно насаджувала на українські землі своїх колонізаторів, а українське населення вивозила на цілині землі або в табори смерті на Сибір. Спротив села панцизняній колективізації Москва зломилa штучним голодом, що забрав мільйони жертв і тих втрат Україна ще й досі не вирівняла своїм природним приростом.

Москва послідовно нищила і далі винищує духових провідників українського народу, його інтелігенцію, письменників і поетів, учених і науковців. Провела цілковиту русифікацію шкільництва, палить вогнем культурні надбання, напр., бібліотеки, руйнує культурні пам'ятники, врешті — планоно і систематично ліквідує українську мову.

Своєю геноцидною політикою супроти нашого народу Москва довела до того, що — згідно з документальними ствердженнями Івана Коляски

в його книжці про «Освіту в Советській Україні» — 85% шкіл України вживає московську мову, як викладову. Наслідком такої ситуації шкільництва є те, що українська молодь по великих містах України рідної мови майже не вживає. У всіх урядах більших міст панує всевладно московська мова. У поштових урядах і в армії урядовою, а чи службовою — є виключно російська мова. Українську мову ще найчастіше можна почути в концтаборах для політичних в'язнів Мордовії, що в них, за свідченням Масютка, «перебуває аж 60-70% українців, — і тільки там, за тисячі кілометрів від України, на кожному кроці можна почути виразну українську мову на всіх діалектах сучасної України». Наукових книжок і журналів українською мовою видається дуже мало. В т. зв. УРСР видають 46 наукових журналів, а з них аж 20 російською мовою, до того ж обсяг зацікавлення журналів друкованих українською мовою має радше льокальний характер, а всі загально-наукові журнали друкуються російською мовою. Нема, напр., ні одного загального лікарського журналу українською мовою, є тільки 3 журнали з медичних спеціальностей, як ось педіатрії, акушерства та гінекології, фармацевтичний та фізіологічний журнали. Навіть художні твори видають у т. зв. УРСР такими малими тиражами, що українську книжку тяжко дістати. Її легко купити в книгарнях «Книготоргу» за кордоном, бо постачання книжок за кордон відносно велике — головню для пропагандивної мети та «полоскання мозків» читачам у вільному світі, як теж для баламучення української еміграції.

А крім усіх згаданих і незгаданих заходів нищення української мови — її «советизують», засмічують русицизмами, щоб уподібнити до російської мови та створити єдину мову «советської родини».

Серед таких умов рідна українська мова в Україні не тільки не має можливостей розвиватися, як мова великого нашого народу, а майже загигає.

В нашому з'ясуванні трагічної ситуації української мови в Україні нема жодного перебільшення, про що свідчить і недавній утікач із «советського раю» в Україні — письменник А. Анатолій (Кузнецов). Коли його запитали про ступень духового і фізичного розкладу та знищення української людини советською освітньою системою й дикими репресіями, він відповів, як сьогодні думає в Україні малосвідома частина українського народу:

«Дозвольте спинитись лише на одному з аспектів цієї проблеми, бо ціла вона надто велика і сумна. Я скажу про те, що для мене, як письменника, найближче, — про мову. Сьогодні в Україні багато українців уже не знають української мови, особливо у великих містах. Силою — ніхто української мови не викорінює (?), але українські школи закриваються та перетворюються на російські через брак учнів. Російські школи переповнені. Поперше, це результат того, що народові десятиліттями товмачать про велич і красу російської мови, а до української мови немає ніякої поваги, навпаки, сила-силенна прибулих із Росії партійних і взагалі керівних кадрів розмовляють виключно

російською мовою, а українська — то мова підвладних. Вони вважають, що українська мова «негарна», «груба», «бідна», «селянська», що кожна освічена людина має розмовляти російською мовою, а якщо знає лише українську мову, то виходить — ви якийсь невіглас. Завдяки газетам та радіомовленням велика і багата мова Шевченка і Коцюбинського, Франка і Лесі Українки — звужена до якогось огидного бюрократично-партійного діалекту обсягом у 2-3 тисячі слів, з яких третина — русизми. Тож звичайна собі людина, яка не дуже розбирається, що там до чого, бачить зв'язок між російською мовою і її успіхами в житті, бачить далі, що українська мова — то якийсь спотворений малокультурний варіант російської і ця людина воліє розмовляти російською мовою, а ніж її негарним російським варіантом. І свою дитину пхає до російської школи, якою завгодно ціною. Але це роблять і люди розвинені, бо віддати дитину до української школи — то значить зіпсувати її життя. Закінчивши школу, молода людина піде до інституту, але там викладають виключно російською мовою, і вступних екзаменів вона не складе, якщо досконало не володітиме російською. Піде працювати на підприємство чи в установу, а там знову ж тільки російська мова. Кроку не ступиш у житті без російської мови. Тому питають себе батьки: навіщо наша дитина 10 років вивчатиме українську мову, коли вона ні дочого фактично непридатна? Українська гідність, патріотизм — з одного боку, але сувора практична дійсність — з другого боку, вона переважає...

Отакий стан я вважаю вже за найстрашніше, коли сам народ відвертається від рідної мови. Як би я не бачив того на власні очі, а читав у якійсь книжці, то звісно, подумав би — книжка фантастична, скажімо Орвела, чи що. Але советський режим вмів залишати далеко позаду найнеімовірнішу фантастику, згадаємо хоч би штучний голод 1933 року з його сьоми чи десятима мільйонами жертв — настільки неймовірний, що світ і досі не може збагнути цього! Отак гине зараз і українська мова. І це катастрофа! Одчайдушні зусилля ізольованих українських театрів та групки талановитих письменників підтримати вогник української мови — захлинаються у повені невимовимої русифікації. Ще 2-3 покоління — і українська мова на території «советської України» може фактично згаснути».

Ми подали це жахливо трагічне свідчення, щоб показати смертельну загрозу для нашої мови на Рідних землях. Це саме підтверджує колишній т. зв. український прогресист з Канади, який позбувся полуди з очей щойно тоді, коли продовж двох років потайки зібрав документи про нищівну політику московсько-комуністичного режиму в ділянках шкільництва і освіти, а вернувшись до Канади, написав книжку, яка розкриває перед культурним світом безпощадну русифікацію нашої батьківщини.

В Україну тепер їде багато туристів і ось свідчення одного з них: «Української мови в Києві не чув ні на Хрещатику, ні в трамваю, ні в метро, ані в готелі, ні в музею, ні в культурних пам'ятках, таких, як

ось Печерська Лавра чи Софійський Собор. Відсотково найбільше чути українську мову на вулицях міст Закарпаття. Чернівці — з того погляду — найгірші з усіх карпатських міст. Галицьким і закарпатським селам найбільша честь, бо вони, як видно, збережуть українську мову ще найдовше, хоч і не всюди».

А ось знову свідчення недавньої туристки Ірини Книш, яка у своїй книжці «Віч-на-віч із Україною» подає такі спостереження: «Від паспортної контролі зеленонундирними червоноармійцями всі урядовці, продавці, готелевий персонал уживають неподільно тільки мову «всесоюзну». В столиці УРСР вмовкла її «республіканська» мова. Де-не-де видніють подвійні написи, головню на урядових установах, трапляються й самі українські, але переважно російські. І можна позавидувати тому, хто — пірнувши в людський струм широких і гамірних хідників Києва — уловить українське слово. Ця виключність тотальна і навіть деспотична: на звук української мови зглядаються, не відповідають, а то й лають. Туристи, що знають тільки українську мову — безпомічні в столиці України».

Згаданий уже Іван Коляска у своїй другій книжці «Два роки в Советській Україні» документально з'ясовує, як московсько-комуністичний режим опанував усі ділянки культурного життя в Україні, він навіть подає прізвиська тих московських людей, що очолюють більші культурні центри в Україні.

Часто читаємо в журналах і в пресі, як комуністична партія послідовно, вперто і всупереч логіці життя намагається перетворити поневолені в СРСР нації на одну гомогенну етнічно-культурну і мовну, насправді ж російську, спільноту. Вона називає це «всебічним зближенням націй Советського Союзу», пускає в народ теорії про «злиття націй» або про «старшого брата» та його «славу мову», яку всі мусять прийняти за свою рідну, бо — мовляв — це мова Леніна.

Навіть на американському терені в Об'єднаних Націях від представників т. зв. УРСР, теоретично рівноправного члена цієї міжнародної організації, рідко коли почуєш українську мову, хоч представники інших народів говорять своєю рідною мовою і перекладають її на 5 урядових мов. Наприклад, в половині липня минулого року в будинку ООН відбулася Світова молодіжна асамблея, в якій брали участь п'ятьох «українських представників»; з них, до речі, тільки один мав українське прізвище — М. Чоломбитько. Вони не виступали українською мовою, а тільки московською. Правдиві «чоломбитьки», що гнуть перед «старшим братом» і його «мовою Леніна», — «Івани без роду».

Коротко: становище української мови в сучасній, окупованій москалями Україні, не краще, як було понад 100 років тому за горезвісного царського міністра внутрішніх справ П. Валуєва, автора ганебного «указу» про українську мову, що її «нет, не било і бити не может». Його «указ» про заборону українського друкованого слова та сувору цензуру з 1863 року московсько-большевицькі деспоти перевиконали,

бо майже цілком виперли з ужитку українську мову не тільки як викладову в школах і в науці, а навіть як розговорну.

Все ж — як сказав великий Страдник й Ісповідник Віри Верховний Архієпископ Кир Йосиф Сліпий — Україна живе і не хоче вмерти!

Навіть у жорстоких умовах панування московсько-комуністичного режиму в Україні, де людина боїться своєї власної тіні, немов той легендарний Сфінкс із попелища виростають на наших очах нові безстрашні оборонці прав української людини на своїй землі, а в тому і рідної мови.

Так серед темряви і терору заблисло яскраве світло — гідний послідовник Шевченка поет Василь Симоненко, який твердимися словами викарбував із своїх хворих вже грудей гнівний протест на весь світ:

»Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й прибуди
І орди завойовників-заброд!«

Він залишив своїм сучасникам і свою лебедину пісню-заповіт:

»Можна все на світі, вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати!«

У своєму щоденнику він пише: »Легко і просто називати себе сином народу, важко і далеко не кожному випадає щастя бути достойним цього високого імені. Легко і просто говорити про свою любов до України, важко і не кожному дається справді любити її«.

Такі його тверді, відважні слова мають чарівну силу виправляти горбаті душі. За це він одержав клеймо »ворога народу« і »буржуазного націоналіста«. Тільки передчасна смерть врятувала В. Симоненка від московських казематів, концентраційних таборів або й дому божевільних. Але його послідовники, що пішли таким самим шляхом, як ось Мороз, Чорновіл, Караванський, Світличний, Дзюба, Заливаха, Масютко, Озерний та багато-багато інших — всі були арештовані і засуджені.

Та живої душі народу і живого слова не можна скувати кайданами. І що сильніший тиск, то міцніший і грізніший протест. Ось українські шахтарі Донбасу гідно, чесно і відважно піднесли свій протест в обороні української мови від насильницької русифікації: »Виглядало б, що можна бути українцем і не знати української мови. Це недостойно і ганебно! Така людина не має почуття патріотизму. Вона не повинна носити ім'я українця. Признання до асиміляції української нації було б зараз далеко чесніше, ніж говорити про український народ, а рівночасно не чути української мови... Ми повинні ужити рішучих заходів для підтримки розвитку української мови...«

А ось ще один документ — доповідь київського інженера Василя Лопка на Всеукраїнській Науковій Конференції з питань культури української мови (в лютому 1963 року), з якої подаємо кілька цитат:

»Найбільше, найважливіше, найцінніше духовне багатство кожного народу є його мова. Мова — це душа народу, його серце, розум, думка. По її розвитку, її поширенню, її вживанню визначаються, оцінюються інтелектуальні здібності народу, його культури, його гідності, як народу, його право на існування. Зникла, асимілювалася мова — зник і нарід. Ось чому тих, які цураються рідної мови, вороже ставляться до неї, насміхаються з неї, перетинають їй широкий шлях у життя, не можна вважати за людей. Вони гірше черв'яків, бо, знищуючи свою рідну мову, тим самим живим у могилу кладуть свій нарід. А ось слова російського письменника Константина Паустовського про рідну мову: »Той, хто не любить, не знає своєї рідної мови — дикун!« Думаю, що пора, давно пора — цей вислів, у вигляді плакату вивісити в кожній школі, в кожному технікумі, в кожному інституті, на підприємствах, установах і в самому Інституті мовознавства Академії Наук України. . . Немає в світі народу, мова якого переживала б такий тернистий шлях, як мова нашого народу. Вона майже все своє життя терпіла утиски, зневагу, заборону. Її душила польська шляхта, душили австро-угорські поневолювачі, скажені царські сатрапи-шовіністи (промовець не згадує про червоних сатрапів!); вони добре розуміли, що по мові визначається національна гідність народу, його право на існування як народу, тому все робили, щоб знищити цю мову, етнографічно змінити населення українських земель, знищити цей нарід. . . Український нарід ще й досі не домігся відміни того, що заборонили ці злочинці, не домігся найпростішого, природного, але найдорожчого, найважливішого, найголовнішого, найсвятішого для народу, що мають усі народи світу — виховувати своїх дітей своєю рідною українською мовою. . . Широко користуватися цією мовою в усіх сферах життя, як на підприємствах, в установах, кіно, торговій мережі, театрах, тощо. . .

Тут скаржилися, що у нас вже рідко почуєш мелодійну, приємну українську мову, що більшість розмовляє суржилом. . . Але, що ж тут дивного? Та як, я питаю, молоді люди чи навіть дорослі будуть розмовляти чистою українською мовою, коли вони її майже ніде не чують, не вживають у своїй практичній діяльності? З дитячих ясел до закінчення інституту молода людина її не чує і мало вживає. А свідомість в голову людини не з неба паде, її треба вносити в голову. Треба, щоб і мова була прищеплена молоді, щоб була вихована любов до неї. . . Як же говорити про культуру української мови, коли вона зараз мало поширена? Треба в першу чергу говорити про поширення рідної мови в усі сфери нашого життя. А в школах, навіть в українських школах, нашу мову можна почути лише на уроці. На перервах, на зборах, нарадах — вживається російська мова. . . Противники української мови так зараз розперезалися, що вирішили навіть в Київській Музкомедії припинити вистави українською мовою. . . Таке ж саме становище

й у Харківській опері. Чи можна придумати ще тяжчу образу національній гідності нашого народу, як ця найсаркастичніша зневага до нашої мови? Вони перевершили навіть валуєвих...

Усім світом визнана наша багата, мелодійна українська мова, наші пречудові пісні... І ось знайшлися такі вороги українського народу, які протидіють розвитку нашого національного мистецтва. Ми на цій конференції повинні рішуче засудити цей ворожий акт-дію щодо українського народу, української мови, приниження гідності нашого народу...

Дуже погано, що на сьогодні майже не випускається технічна література українською мовою. Лише 5% (аж страшно назвати таку цифру!) технічної літератури на Україні видається українською мовою, а 95% російською. Он до чого ми дожилися! І коли який-небудь наполегливий автор все ж таки зуміє домогтися, щоб його книжка була надрукована нашою мовою, то тираж такої книжки визначають дуже малий, 500–1000 примірників, не більше! Кажуть, ніхто не замовляє українських технічних книжок, нікому читати, бо ніде в середніх чи вищих технічних закладах не вживається українська мова. Нікому читати?! А де ж 50-мільйонний український нарід? Де він?!... І коли й надалі буде таке ненормальне становище відносно вживання нашої мови, яке зараз є, то ми дійдемо до того, що нашу мову можна буде почути лише в якійсь пісні, як музейну рідкість...

Раніше ставилося питання про злиття мов... В Алма-Аті було ясно вирішено, що не може бути й мови про злиття мов. Проповідується теорія двомовності. А теорія двомовності — найреакційніша теорія, бо вона веде до знищення мов народів СРСР неросійської національності. Ніколи, ніякий нарід не погодиться з тим, щоб його мова була поглинута іншою мовою...

Ми повністю впевнені в тому, що наш нарід добре розбирається, хто відщепинець, виродок, зрадник, самоїд, а хто справжній син нашого народу, хто без оглядки віддає йому все своє життя...

Великий, працелюбний, талановитий український нарід гідний мати свою багату, мелодійну мову, яку треба оберігати від усіх негод, як найдорожчу цінність людини».

Такі найважливіші думки українського патріота з його промови в обороні рідної мови. Інженера Василя Лопка «зняли» з праці й дальша його доля невідома...

А ось ще кілька думок літературного критика Євгена Сверстюка із його книжки «Собор у риштованні», в якій він піддає критичній аналізі «Собор» Гончара. Для тих, хто без болю душі відрікається свого, він подає вірш:

А що росте без коріння?
А що сходить без насіння?
А що грає — голос має?
А що плаче — сліз не має?

.
Камінь росте без коріння,
Сонце сходить без насіння,
Скрипка грає — голос має,
Серце плаче — сліз не має.

Отже, камінь росте без коріння — тільки камінь! — підкреслює автор, а кожна людина має свій корінь, що його нікому не вільно відрікатись. А далі він подає цитату з книжки Гончара: »А кинеш у небуття батьківське, сину, то й власне життя безплідно впаде в тебе біля ніг«, а »втрата минулого — така ж сама важка, як втрата в сучасному, чи в майбутньому. Бо це втрата частини нашого ества і крок до заглиди. Хто ставить себе поза минулим, поза джерелами народного моря, той мало причетний до людства«. Автор ставить запитання: »Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас? А коли не ми — то хто має його вести?«. І на сторінках книжки дає таку відповідь: »Перед кожним із нас постає різка альтернатива — бути або сином свого народу, або його лукавим *наймитом* і мародером«, якщо »більше цінімо власний достаток, ніж національні багатства та духові скарби народу«. Бо »велика є відповідальність за спадщину предків і долю нащадків«. Бо »наша молодь в основній масі не знає історії, культури, навіть мови свого народу і часто не вірить, що українською мовою можна знайти щось вартісне в книжковому потоці«. Бо »нині стоїмо перед проблемою: як знову повернути молодь до почуття батьківщини, як пробудити в ній духове життя на рідному ґрунті«. Бо »*нині* нам треба було б мати знання свого минулого. Нас з'їдає брак самосвідомости, самоповати та елементарного виховання національної гідности«. Бо »позбавлена здорового національного виховання нинішня українська інтелігенція в основній масі не знає, що вона українська інтелігенція, мозок української нації«. Бо »без рідного гнізда не обходиться жоден птах«.

Молодий письменник в Україні Роман Іванчук у своїй повісті »Мальви«, щоб висловити свої думки супроти зрадників рідного народу, взяв за тему своєї повісти турецько-османську імперію. Він пише: »За відступництво карає кожний Бог, за відступництво нікого не минає кара«... »Не оновить зрадницька кров жодну націю, як не може стати відступник лицарем«... »Людина має одну матір, або не має жодної... »Хіба можна полюбити мачуху дужче, ніж рідну матір?«... »Між друзями в кайданах ліпше бути, аніж у саду сидіти з чужаками«.

*

Питання рідної мови в Україні має не менше значення і для нас у діаспорі — у всіх країнах поселення української еміграції, а зокрема нової, т. зв. політичної.

Бо і в Україні, і тут проблема рідної мови однаково болюча. Болюча і сумна, в Україні українську мову нищить ворог, а в країнах нашого поселення — сама наша спільнота, яка — за словами Шевченка —

»всі мови знає, а своєї Біг дасть«, добровільно зрікається своєї рідної мови на користь інших мов.

Рідну мову в нас послідовно проганяють з усіх виявів нашого життя і побуту, заступають її мовою »прибраної батьківщини«.

Насамперед проганяють її із рідного дому. А там, де її заступила чужа розговірня мова, вже тяжко говорити про українське виховання. У нашому парафіяльному шкільництві українській мові відступлено місце »чужої мови« і після кількох років навчання діти не вміють ні говорити, ні писати по-українськи. До українознавчих шкіл все більше приходить дітей, які зовсім не знають рідної розговірної мови. Учитель мусить починати навчання від того, від чого в нормальних умовах починає навчати мати. Все ж дитина могла б згодом надолужити занедбання матері, якщо б говорила дома рідною мовою.

Трудно з такою дитиною і в молодечих організаціях, якщо вона до них належить. Їй бо легше говорити чужою мовою, ніж рідною, а за нею ідуть ровесники, яким також легше говорити, напр., англійською мовою, хоч вони знають і українську.

Приходить дитина з парафіяльної школи до своєї церкви — і чує в ній проповідь чужою мовою. Іде до першої сповіді й часто сповідається чужою мовою. Священики кажуть — це справа батьків, а батьки скидають вину на душпастирів.

Іде юнак чи юначка до середньої, а чи й до вищої школи і шукає свого рідного товариства, але розчаровується, бо розговірною мовою навіть таких наших студентів, що знають українську мову, в студентських організаціях є переважно чужа мова. А деякі студенти, замість боронити рідну мову, говорять про »репресію« англійської мови серед нашої спільноти і домагаються її вжитку в усьому нашому організованому житті.

В нашій церкві, з незрозумілою послідовністю, запроваджується у Богослуженнях англійську мову. Деякі »тоже українці« вважають це за прогрес, від якого узалежнюють майбутність нашої Церкви в Америці. А деякі »дорадники« в українській католицькій пресі просто пропонують нашій Церкві самоліквідацію, бо вона, мовляв, не пасує до »модерної« Католицької Церкви країни, в якій живемо.

Іде українська людина (яка може й не знає англійської мови) на збори своєї української установи, а там на неї дивляться з презирством і вимагають говорити англійською мовою, бо — мовляв — тут Америка (!), а не якийсь там »старий край«.

Українська спільнота саможертвенною працею і власним капіталом створила своє рідне шкільництво, але »доречним« і їм подібним української мови не треба і своїх дітей до цих шкіл не посилають. Все українське життя у всіх організаціях, включно із церквою, на думку тих, хто вирікся рідної мови, має допасуватись до них, а не навпаки.

З притаманною відступникам ненавистю до всього рідного, такі люди домагаються розговірної англійської мови в усіх наших організаціях, включно із Церквою, і певною мірою «добиваються свого».

Все більше наших молодих людей творять мішані подружжя і таким способом вилучають себе з української спільноти, а то й з української Церкви; саме такі «мішані» вимагають, щоб наша Церква мовно і обрядово допасувалась до них. А найприкріше в проблемі мішаних подружжя те, що навіть деякі національно свідомі батьки не бачать шкідливих наслідків їхніх мішаних подружж і намагаються виправдати своїх дітей, які вже не мають нічого спільного ні з патріотизмом батька, ні з українською національністю, ні з нашою Церквою.

Все ж, як на Рідних землях, так і тут, на чужині, є мужні голоси, що б'ють у дзвін тривоги і закликають до національного самозбереження. Ось кілька найважливіших із них:

Митрополит УПЦ в Канаді, Іларіон, колишній проф. д-р Огієнко, у своїй статті «Рятуймо нашу еміграцію від мовного винародовлення» так остерігає перед такою безпосередньою загрозою:

«Мова — це душа народу! Чиею мовою говориш, того й душу носиш... Хто не говорить українською мовою, той душі української не має. Хто говорить по-англійському, не знаючи мови батьків своїх, той правдивим українцем ніколи не буде! Хто рідну мову забуває, той стає чужинцем для своєї нації».

Думаю, що українське духовенство могло б багато зробити в тій справі. Це ж його перше завдання впливати на національне виховання своїх вірних, їх бо винародовлення чорною плямою ляже на ціле наше духовенство. Із церковних проповідальниць огненним словом раз-у-раз закликати всіх шанувати свою рідну мову і конечно навчати її своїх дітей. Доведіть усім, що непошанівок рідної мови — то гріх проти Духа Святого, а такий гріх нікому не проститься у цьому житті, ані в житті майбутньому. Хто неміцний у рідній мові, той нетвердий і в батьківській вірі! Глибоко і міцно вірю, що цей мій щирий, занепокоєний голос дійде до всієї української еміграції в США і Канаді. Дійде і промовить до її розуму і серця та остереже, може, якраз перед дванадцятою годиною. Остереже, щоб утворити однодушний міцний рідномовний фронт!»

А митрополит УКЦ в Канаді Кир Максим (Германюк) у статті «Рідна мова — Божий наказ» так пише про проблему рідної мови:

«Бог дав людям різні мови, різні вдачі, дав свободну волю у виборі способу життя, звичаїв та обичаїв. Тим самим ми маємо обов'язок шанувати нашу рідну мову, звичаї, нашу культуру і релігійну форму, що її передали нам предки, наші мученики за Христову Віру, наші Герої, які віддали своє життя за національну окремішність. Ця національна окремішність проявляється насамперед у мові кожного народу... Мова — це душа кожного народу, а душа — це сам Бог у кожній

людині. Творець Світу дав нам українську душу, себто — українську мову. Ми не маємо права не повинуватися волі Бога, не виконувати Його закону. Ми не маємо права міняти ту душу. Ми маємо право послуговуватися всіма мовами, але не маємо права забувати, нехтувати, соромитися, не знати своєї рідної української мови, бо така є воля, такий наказ Бога. Хто відрікається своєї мови, той відрікається себе самого, своїх батьків і свого народу. І Бог карає таких людей... Яку мову, які перші слова чує дитина від своїх батьків, такою вона і буде. Є між нами, головню тут, на чужині, багато таких «філософів», які кажуть, що мова не найважливіша справа, не найважливіший чинник формування людини. Найважливішою, кажуть вони, є свідомість свого походження. А за посередництвом чого приходить ця свідомість? За посередництвом мови. Вона формує свідомість людини. Тим самим ця свідомість — це душа тієї людини. Якої «барви» мова, такої і душа цієї людини!»

Власне тому, що в обороні рідної мови виступили найвищі ієрархи Церков обидвох наших віроісповідань, не можемо й обминути проблеми церковних відправ і взагалі запровадження чужої мови.

Як слушно недавно ствердив у своїй статті, надрукованій в «Америці», о. Мончак, ЧСВВ, не можливо зберегти наш обряд і наші традиції без рідної мови у нашій Церкві. І він вимагає, щоб рідна мова стала невіддільною частиною нашого обряду і традицій, бо тільки так УКЦ збереже свою ідентичність і самобутність.

В статті «Під суд громадянства», надрукованій у часописі «Шлях Перемоги» (квітень, 1970 р.), читаємо:

«Доцінюючи значення своєї Церкви у вихованні українських дітей і як чинника духового зв'язку з Церквою на Рідних землях та з народом, а також як заборолу проти асиміляції — батьки дали мільйони доларів на побудову Божих храмів і далі дають. Тепер маємо модерні парафіяльні школи, гарні церкви, але в них нема українського духу!» Далі в цій статті слова о. Зінька, ЧСВВ: «Те, що діється у нашому церковному житті, напр., навчання дітей у парафіяльних школах, в Церкві і в церковних товариствах лише по-чужому, а не по-українському — є провинною перед нашою Церквою. Це руйнує наш обряд та церковно-релігійне життя. І це гріх, бож убиваємо живе тіло, калічимо його, робимо німим. У таких випадках годі мовчати! Мовчати тут — це гріх!»

У тій же статті згадується передвеликоднє спільне Послання усіх трьох Владик УКЦ у США, в якому вони закликають: «Дорогі в Христі, кріпко держіться своїх Церков і українського обряду, не втікайте від українських спільнот...» Автор статті стверджує, що рівночасно з таким закликком запроваджується... цілі Служби Божі англійською мовою. І за такий стан він робить відповідальними нікого іншого, а тільки наших Владик, кажучи: «Як довго цей стан існуватиме, наші Владики не зможуть скинути за нього своєї вини і відповідальности».

Доцільно тут пригадати й те, що вже писав автор цієї статті раніше в «Свободі» п. з. «Проблема історичної відповідальності» — на тему літургичної мови в Українській Католицькій Церкві. «Ми уважаємо, що власне мова в українській церкві не може бути дискусійною, бо з хвилиною, коли висувається потреба іншої мови, наша національна Церква перестає бути українською з усіма наслідками. Але навіть при всій принциповості відносно мови в церковних відправах може зайти потреба розглянути можливість альтернативи. В обставинах нашої дійсності є тільки одна альтернатива, а саме: якщо мову відправ у нашій Церкві мало б бути змінено із церковно-слов'янської на українську тільки для того, щоб мати підстави ввести у відправи Св. Літургії теж «як і коли потрібно» іншу мову, то наша Церква у власному інтересі повинна надалі обстоювати церковно-слов'янську мову».

Як завершення численних тривожних голосів в обороні рідної мови в нашій Церкві, згадаємо ще слова сен. Юзика з його промови на торжественній Академії з нагоди посвячення храму Св. Софії в Римі у вересні 1969 року: «Під оглядом українським, ситуація УКЦ у США і Канаді — застрашаюча! Асиміляція привела до того, що наша Церква втрачає свою мову, свій український характер і свою українську душу. На щастя, в Канаді, повільнішим темпом. Найгірше, що існує великий брак священиків, учителів і світських провідників — щирих і відданих українському народові й українській справі».

З'ясовуючи становище рідної мови у нашій Церкві загально, згадаємо прикрий приклад в одній з українських дієцезій у США.

Як відомо, тут запроваджено англійську мову в одній Богослужбі зараз після закінчення II-го Ватиканського Собору, поки наші Владики встигли вернутися до своїх дієцезій із Риму. Постанови Конференції Українського Єпископату дозволяли запровадити живу мову до таких частин Служби Божої: читання Апостола та Євангелії, проповіді, Вірую, Отче Наш та Вірую Господи. Всі інші частини Богослужби дієцезальний Владика на протест групи парафіян визнав незаконними і їх усунув. Але тепер після Архиепископського Синоду УКЦ у вересні 1969 року, знову в тій церкві маємо англійську повну Богослужбу, за винятком двох молитов перед Освяченням.

Як же виглядають постанови Синоду нашого Єпископату в цій справі? Подаємо їх за «Благовісником» Верховного Архиепископа:

Постанова ч. 12: «Літургичними мовами в УКЦеркві є мови: церковно (старо)-слов'янська, з прийнятим у Київсько-Галицькій Митрополії виголошуванням, та українська.

Постанова ч. 16: В доповненні до постанов попереднього Архиепископського Синоду з 1967 року про вживання інших мов, як старо-слов'янська й українська — в служенні Святої Літургії, тобто читання Апостола, Євангелії, виголошування проповідей, Вірую, Отче Наш, Вірую Господи — теперішній Синод дозволяє вживати інших мов також у дияконських частинах, це значить в усіх Ектеніях з прошен-

нями і відповідями вірних, якщо в храмі служиться більше Св. Літургій і якщо заходить така справжня потреба. Синод, силою такого загального рішення, дозволяє Високопреосвященним Митрополитам і Владикам поза Митрополіями вживати інших мов за попереднім узгодженням і благословенням Блаженнішого Верховного Архієпископа.

Постанова ч. 17: В зв'язку з повищим рішенням, Синод поручає Високопреосвященним Митрополитам і Владикам поза Митрополіями пропонувати відповідний літургійний переклад у відносній до місцевих потреб мові Верховному Архієпископові, щоб його можна було видати з благословенням на користування ним».

Визнаємо авторитет Ієрархії Помісної Української Католицької Церкви і — згідно з постановами II-го Ватиканського Синоду цілої Вселенської Католицької Церкви та Синоду Помісної УКЦ про участь мирян у церковному житті наших християнських громад — маємо право й обов'язок виступити проти порушення правопорядку в нашій Церкві, незалежно від того, хто ломить цей правопорядок чи толерує самовільні вчинки.

Робимо це з почуття нашого національного обов'язку і нашої вірності до своєї Церкви, уважаючи, що наша Церква збереже себе і нас в ній тільки тоді, коли залишиться нашою національною, Помісною.

Помиляються ті, хто думає, що за своє перебування в такій чи іншій країні ми зобов'язані платити своїм національним та віроісповідним відреченням. Цього нема в жодній демократичній країні. Наприклад, ані американська конституція, ані американський уряд, ані розумні американці не вимагають, щоб національностейі групи громадян резигнували з права повної свободи у виборі приналежності до такої чи іншої Церкви. Маємо повне право залишитись при вірі своїх предків, у Церкві українській — з усіма її історичними традиціями, зберігаючи свою національну ідентичність.

Українська Католицька Церква не може «допасовуватись» до тих парафіян, які відреклися рідної мови — мови своїх батьків, що будували цю Церкву, навпаки — вони повинні «допасуватись» до української Церкви, якщо залишилися її вірними.

Християнська віра безперечно пов'язує нас з церквами в країні, в якій живемо, що й є християнською єдністю. Але ця єдність не може бути перешкодою для збереження самобутності, окремішності або помісності нашої Церкви, не може вести нас до поглинення в Католицькій церкві даної країни. Ми проти латинізації нашої Церкви, проти її мовної асиміляції, проти втрати її національного духу — аж до самої назви включно, що і є тенденцією деяких її вірних та деяких її провідників.

У запровадженні англійської мови в Літургійних відправах бачимо черговий крок, що веде нашу Церкву до упадку, а то й до повної руїни.

Настав також час, щоб затерти всі ті різниці, що розділяють нашу стару еміграцію від нової, чи — навпаки. Ліквідація усіх тих різниць

прийде тоді, коли старі емігранти, а чи їх нащадки, позбудуться почуття своєї вишости тільки з тієї причини, що вони переважно народились в країні поселення їхніх батьків, коли зрозуміють, що цей факт не дає їм ані права, ані підстави домагатись від нової політичної еміграції прийняти за свої їх спосіб думання і їх стандарт життя.

В нас багато говорять про необхідність «двомовності» в наших організаціях і взагалі в нашому громадському житті. Але всюди там, де двомовність вже визнана хоч би тільки формально — вона завжди веде до перемоги мови сильнішого. Найкращий доказ бачимо в нашому побуті, де мова оточення випирає рідну мову з ужитку й остаточно доводить до асиміляції. Сьогодні вже бачимо, що там, де допущено «двомовність», чужа мова стала розговірною. А люди, що відреклись рідної мови, або її не навчилися, вимагають від тих, що ще нею послуговуються, щоб і вони вживали тільки англійської мови. З нетерпимістю і зневагою до української мови іде впарі і нетерпимість та зневага до всього, що рідне, українське.

*

Як підсумок про долю і значення рідної мови подамо за журналом «Слово на сторожі» (Вінніпет) ось що:

»Українська мова існує і розвивається у широкому світі в двох різних сферах. Перша з них — сфера примусової, насильної, друга — сфера добровільної мовної асиміляції.

Насильне мовне винародовлення іде повною ходою на українських землях під советським режимом. Сьогодні, після появи документів Чорновола, Дзюби, Коляски та інших, немає вже найменшого сумніву в тому, що советська влада намагається всіма можливими засобами зацепити російську мову в офіційному і неофіційному мововжитку в некористь української. У висліді, замість природного зростання, українська мова — друга щодо кількості мовлян слов'янська мова в СРСР — виявляє всі признаки поступового занепаду, а то й зникну. Відрадіним явищем є те, що навіть серед найтяжчого тиску знаходяться її оборонці.

Друга сфера мовного винародовлення — це так званий вільний світ з українськими поселеннями в Європі, обох Америках, Австралії і Новій Зеландії. Це сфера добровільної мовної асиміляції. Бо хоч тут ніхто не силує нікого говорити такою чи іншою мовою, статистика мовної живучості і мовного самозбереження мовної діаспори говорить про повільне завмирання рідної мови. Тиск докільля і почуття меншвартості всесильно впливає на мовну асиміляцію (вільних українців), а передусім на молоде покоління. Якось дивна мовна інерція і культурна байдужість панує всевладно в житті української діаспори.

Серед відповідальних кіл української спільноти немає підтримки поважних зорганізованих і сконцентрованих дій, щоб протиставитись цій мовній асиміляції та забезпечити розвиток рідної мови. Спроби рятувати українство поза межами Батьківщини від затрати рідної мови не дуже ефективні».

Наприкінці ставимо питання, як можна зберігати рідну мову в діаспорі, а тим самим і свою національну самобутність? Добру відповідь дали нам вже батьки нашої «старої» еміграції понад 50 років тому, оформивши її у 12-ти точках «Народних заповідей для американських українців» у журналі «Рідна Школа» (журнал тодішніх дякоучителів) з лютого 1919 року; а звучить вона так:

1. Українська дитина повинна приставати постійно з українськими дітьми і завжди говорити по-українському.

2. Батьки повинні учити дітей читати і писати перше по-українському.

3. Хата повинна бути прикрашена українськими образами, як церковними, так і світськими.

4. Українська дитина повинна вчитися українських приповідок, віршів, пісень і народних забав.

5. В кожному українському домі повинна бути українська газета.

6. Скарбом родини повинна бути бібліотека, зложена з найкращих українських книжок.

7. Кожний українець нехай удержує зв'язок з українськими родинами.

8. Кожний українець повинен брати участь в українських сходинах і народних святах.

9. Кожний українець повинен пам'ятати клич «свій до свого» і піддержувати своїх підприємців.

10. Кожний українець повинен належати до українських товариств і не відмовлятися від пожертв на національні цілі.

11. Кожний українець повинен оминати все, що приносить нечесть і пониження для української нації.

12. Кожний українець повинен постаратися про американське громадянство та сповняти точно громадянські обов'язки, а під час перепису населення записуватися разом з родиною, як українець.

Сьогодні до тих національних обов'язків можна, і треба, додати багато-багато інших, все ж навіть заповіді наших батьків тепер значно актуальніші ніж були 50 років тому. Здійснення національних обов'язків у діаспорі необхідне не тільки для власного самозбереження на чужині, а також для скріплення наших національних сил в Україні та допомоги їм у боротьбі за волю і права нашого народу.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

НАУКОВА ВАРТІСТЬ СУЧАСНОЇ ПІДСОВЕТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Здавалося б, можна тільки радіти з такої великої уваги, що її — за україномовною підсоветською пресою — т. зв. уряд УРСР нібито приділяє українській історії, українській культурі, пам'яткам українського минулого. Академія Наук УРСР, Академія Мистецтва, Інститут Архітектури, наукові товариства, видання Академії Наук, «Український Історичний Журнал», «Культура і життя», «Народна творчість і етнографія» та інші установи і видання, підтримані великими коштами уряду на дослідження археологічної старовини, архівів, пам'яток мистецтва, дійсно могли б поставити зразково вивчення минулого України й розв'язати ті проблеми, що їх не було можливості розв'язати раніше.

Проте того не бачимо. Лишаємо, покищо, питання археологічних досліджень, що дійсно дали великі наслідки. Зосередимо нашу вагу на тих історичних працях, які вийшли за минулі 10-15 років. Вони викликають тим більше зацікавлення, що — як пише одна з наших газет — «в останні роки ми є свідками додатнього явища: український підсоветський культурний світ все більше цікавиться українською історією». . . Як же віддзеркалене це все у «своїх» виданнях?

Обмежимося тільки 20-им століттям, подіями, які не викликають ні сумнівів, ні розв'язання складних проблем, ні навіть архівних розшуків.

Насамперед зупинимось на кардинальній події XX-го століття, якою було заснування Української Академії Наук. Ця подія зв'язала культуру України XX-го стол. із культурою XVII-го стол. і поставила Українську Академію Наук спадкоємицею краших традицій України, репрезентантом яких була Києво-Могилянська Колегія, а потім — Академія, знищена на початку XIX-го стол. Українська Академія Наук підняла саме поняття Української держави на рівень вищих держав західного світу.

Заснування Української Академії Наук не було якоюсь таємною справою і вся інтелігенція України знала про це. У 1918 році біля 5 місяців Комісія професорів підготувляла проєкт статуту Академії Наук, розглядала його Рада міністрів, обговорювала склад перших академіків, що мали вже шляхом обрання поповнити свій склад¹. З цього приводу друкували бюлетені. Все це було затверджене гетьманом².

¹ Д. Дорошенко: «Історія України», Ужгород, 1930, стор. 361. Склад «Комісії для вироблення законопроєкту про заснування Української Академії Наук у Києві»: головою її призначено члена Російської Академії Наук В. І. Вернадського (українець), М. С. Грушевського (не дав відповіді); професори: В. С. Іконников, В. О. Палладін (батько майбутнього президента Академії) та М. Ф. Сумцов не взяли участі через хворобу; Ф. К. Вовк — помер в дорозі

14-го листопада 1918 року відкрито Українську Академію Наук, президентом її було призначено академіка В. І. Вернадського, невідмінним секретарем акад. А. Ю. Кримського. Академія мала три відділи: 1) Історико-філологічний, 2) Природознавчий або Фізико-Математичний, та 3) Соціально-Економічний³. Крім цього, при Академії засновано музеї, лабораторії, наукові кабінети, бібліотеки. Таким чином із самого початку до складу Академії Наук ввійшла велика кількість людей — переважно науковців із різним стажем, кількість яких щороку збільшувалася і можна сказати, що за 10 років доходила до кількох тисяч (взявши до уваги певну плінність складу співробітників, як наукових так і технічних)⁴.

Треба згадати й велику наукову продукцію Академії: вона мала власну друкарню і кількість її видань зростала. Звертаємо увагу на це тому, щоб показати, що заснування Академії Наук у 1918 році не могло пройти непоміченим у житті України. До неї приєдналося багато людей, з яких може дехто міг дожити до наших днів і пам'ятає відкриття Української Академії Наук. Дожили до наших днів діти тих учених, які займали високі пости академіків, співробітників і т. д.

Але справа тут значно простіша. Треба пам'ятати не 1918 рік, а тільки 1928-ий, бо протягом перших 10 років нікому з московсько-більшовицької влади СРСР чи т. зв. УРСР навіть на думку не спало взяти під сумнів рік заснування Академії Наук. На протязі перших років існування Академії, московсько-більшовицький уряд міг тримати її без опалення, без «пайків», без допомоги, бо в такому ж становищі були всі державні установи, але він ніколи не брав під сумнів дату її заснування. Навпаки, 1928 року ухвалено урочисто святкувати 10-річчя існування Академії Наук.

Тоді т. зв. уряд УРСР ще не боявся казати «орбі ет урбі», що Академію Наук заснував гетьман Павло Скоропадський. Святкування 10-річчя Академії проєктували влаштувати якнайбучнішим.

Спочатку відзначення 10-річчя Академії мало бути дуже скромним. Вирішено на всіх виданнях ВУАН в 1928 році відзначити, що це — ювілейна дата, що виконали майже всі комісії Академії Наук. Далі — ухвалено скласти біографічний показник усіх академіків і наукових

до Києва. Фактично членами були: Д. І. Багалій, М. Т. Кащенко, Б. О. Кістяковський, Й. Й. Косоногов, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлукський, В. М. Перетц, Є. В. Спекторський, О. А. Сперанський, С. П. Тимошенко, Є. В. Тимченко, М. І. Туган-Барановський, П. А. Тутковський і С. Л. Франкфурт (крім Й. Й. Косоногова, Є. Спекторського та С. Франкфурта — всі українці).

²) «Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Академії Наук». Київ, 1919. «Державний Вісник», 1918, ч. 75; Д. Дорошенко, там же, стор. 361-362; Н. Полонська-Василенко: «Нове фальшування історії». Український Збірник, Мюнхен, 1960, ч. 17, стор. 46-47.

³) Першими академіками були: I-ий Відділ: Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, М. І. Петров та С. Смоль-Стоцький; II-ий Відділ: І. В. Вернадський, М. Т. Кащенко, С. П. Тимошенко та П. А. Тутковський; III-ий Відділ: О. І. Левицький, В. О. Косинський, Ф. В. Тарнавський і М. Туган-Барановський.

⁴) Н. Полонська-Василенко: «Українська Академія Наук», т. I, Мюнхен, 1954, стор. 41-44.

співробітників, які працювали в це перше десятиліття. Але на початку 1928 року справа організації ювілею Академії перейшла до рук уряду, який хотів святкуванням 10-літнього ювілею Української Академії Наук «перегнати» відзначення 200-ліття Російської Академії Наук. Створено Ювілейну Комісію, до якої спочатку входила лише президія Академії та секретарі трьох її Відділів; далі склад її поширювався: вступили голова Окружного Виконкому, уповноважений Головнауки, академіки Д. Багалій і О. Новицький, член-кореспондент В. Щербина, науковий співробітник Ф. Ернст. Академіка К. Воблого вислано до Ленінграду, щоб на місці ознайомитися з технікою організації свята в Академії. Програма все ускладнялася: святкування мало тривати 2-3 тижні, до нього входили екскурсії до заповідників Конче-Заспа, Асканія-Нова, прогулянка на Дніпрельстан. Передбачалось видати 5 мовами історію Академії від дня її заснування (1918 року), отже — за 10 років її діяльності, з портретами академіків⁵. Крім цього — довідник по Києву та його околицях, по київських музеях.

Кількість членів Комісії все зростала. Приміщення Академії виявилось замалим: тимчасово зайняли інший будинок, який треба було перебудувати⁶. Одночасно в Харкові працювала підкомісія під проводом академіка Д. Багалія. З Києва гості мали їхати до Харкова.

Питання святкування 10-річчя Академії Наук вийшло за межі України. Голова Управління наукою, Ю. І. Озерський, перебуваючи за кордоном, запросив особисто німецьких учених на ювілей і передбачав, що приїде не менше як 100 осіб. З різних міст СРСР було запрошено біля 500 учених. Президія ВУАН звернулася до установ Академії з пропозицією скласти список бажаних гостей. Плани розширювались, тому не можна було влаштувати Ювілейного свята ні в 1928-му, ні в 1929-му роках. Намічено травень 1930 року; але було ясно, що причина перенесення свята на 1930 рік була не в сумніві, чи уважати 1918 рік за рік заснування Академії, а в неможливості технічно зорганізувати таке імпозантне свято за короткий час. В 1930 році ювілей не відбувся, влітку 1929 р. почалася повінь арештів в Академії, а в літку 1930 року відбувався суд над членами СВУ. Так, замість слави — Академія Наук зазнала найбільшої зневаги⁷.

Проте, саме в 1930 році в Ужгороді вийшла епохальна праця свідка відкриття Академії Наук за гетьмана Скоропадського — Д. І. Дорошенка «Історія України, т. II, Українська Гетьманська Держава 1918 року». В ній докладно описана підготовка до заснування Української Академії Наук, подано її склад і великі джерельні цитати. В Німеччині, в Авгсбурзі, 1948 року в Українській Академії Наук урочисто святку-

⁵ Вісті ВУАН, 1928, ч. 1-2, стор. 43; Н. Полонська-Василенко: «Нове фальшування»... Науковий Збірник, Мюнхен, 1960, ч. 17, стор. 47-48.

⁶ Вісті ВУАН, 1928, ч. I, стор. 18-20, ч. II, стор. 2, 37-41, ч. III, стор. 59-60; Н. Полонська-Василенко: «Українська Академія Наук», Мюнхен, 1955, ч. IV, стор. 76.

⁷ Вісті ВУАН, 1929, ч. 2, ч. 3; Н. Полонська-Василенко: «Українська Академія Наук», т. I, стор. 75-76.

вали 30-ліття з дня заснування УАН і протягом дводенної академії вчені різних фахів ділилися з присутніми своїми спогадами про її заснування, а німецькі газети також відзначили цю подію⁸. Та й в Україні заснуванню Академії Наук і проєктові святкування цієї події було присвячено багато уваги в пресі, бодай пожежі 1964 року в Бібліотеці Академії Наук та 1967 року в Видубецькому монастирі, де загинули матеріяли і тільки дещо залишилося у приватних руках⁹.

Звичайно, не випадково «забуто» було рік заснування Академії Наук. Московсько-большевицький уряд хотів знищити пам'ять про гетьмана, а з другого боку — приписати собі славу заснування Академії Наук. Ця тенденція твердо виявилася із 1940-их років. У «Большой Советской Энциклопедии» сказано, що Українську Академію Наук засновано 1919 року¹⁰. В другому її виданні читаємо вже докладніше: засновано 1919 року «після перемоги на Україні советської влади»¹¹. Ще більше уваги приділено в збірнику «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років». У своїх статтях автори твердять, що Академію засновано в 1919 році. Президент ВУАН О. В. Палладін писав так: «Після встановлення радянської влади на Україні була заснована Українська Академія Наук»¹². Він не подає дати заснування Академії Наук, але каже, що це сталося у «тяжкі роки громадянської війни і господарської розрухи». Це тим цікавіше, що О. В. Палладін мав під час заснування Академії (в 1918 році) 33 роки, а батько його був у червні 1918 року запрошений брати участь у Комісії для виготовлення Статуту Академії. Тяжко повірити, що всі ці факти президент ВУАН «забув». На допомогу президентові приходять співробітники Академії, але їхня допомога ще більше виявляє фальш. О. О. Нестеренко і Г. М. Чуїсів пишуть, що Академію Наук засновано в лютому 1919 року¹³. Точної дати не дають. Це твердження дуже цікаве. Саме в лютому 1919 року большевики щойно окупували Україну, забрали Київ, вели боротьбу з українською армією, і — звичайно — їм було не до заснування Академії.

Академік Г. М. Савин пише інакше: «Незабаром після встановлення радянської влади на Україні Рада Народних Комісарів Української РСР прийняла в червні 1919 року постанову про організацію Академії Наук УРСР»¹⁴. Так в одному збірнику чотири автори дають різні дати такої великої події, як заснування Академії Наук!

Датування заснування ВУАН 1919 роком приводить іноді до прикрих конфліктів.

⁸ Н. Полонська-Василенко: «Нове фальшування»..., Укр. Збірник, ч. 17, стор. 49.

⁹ О. Повстенко: «Катедра св. Софії в Києві і доля архітектурних пам'яток Великокняжчої доби України». ІНТШ, Нью-Йорк, 1969, ч. 34, стор. 25-28.

¹⁰ Б. С. Э., вид. I, 1947, т. 55.

¹¹ Б. С. Э., вид. II, 1951, т. I.

¹² «Розвиток Науки в Українській РСР», Київ, 1957, передмова.

¹³ Там же, стор. 57.

¹⁴ Там же, стор. 176.

Академік М. Г. Савин писав, що Інститут Технічної Механіки був заснований у 1919 році. Академік С. П. Тимошенко, обраний академіком у 1918 р., в своїх спогадах писав, як він будував той Інститут у 1919 р., як ходив до прем'єра Раковського і йому пощастило здобути від нього на деякий час платню для Академії¹⁵. В «Історії Академії Наук» написано, що 12 лютого 1919 року на зборах «вчених-засновників Української Академії Наук... А. Ю. Кримський доповів, що він разом з В. І. Вернадським відвідали народного комісара освіти радянського уряду України В. П. Затонського і зустріли прихильне ставлення до Академії Наук»; Народний комісар освіти наказав, щоб всі «новообрані члени Академії Наук негайно вступили в усі права й обов'язки, не чекаючи затвердження»¹⁶. Обидва згадані оповідання академіків датуються, приблизно, тим самим часом: зимою 1919 року. З них ясно, що заснована в 1918 році Академія переживала тяжкий час — холод і голод. В книзі, присвяченій Академії Наук¹⁷, оповідається про цю добу словами сучасників: чорнило замерзало, люди працювали в шапках, шубах, рукавицях; все це ілюструють спогади Тимошенка. І раптом: автор «Історії Української Академії Наук» робить висновок, що Академію заснував радянський уряд, мабуть, у перший день прибуття до Києва, 11 лютого «громадяни» (не академіки!) Вернадський та Кримський вже були в наркома Затонського!

Заплутавшись у протилежностях, анонімний автор статті в «Історії Академії» хоче «доказати», що не гетьман заснував Українську Академію Наук, скликав учених-комісію, забезпечив їх утриманням, технічною силою, створив статут, кошторис тощо. Автор статті творить іншу, неймовірну концепцію: група «передових українських учених... розпочала підготовчу роботу по організації Української Академії Наук. Вони в 1918 році розробили Статут Української Академії, провели організаційні заходи, проголосили 27 листопада... заснування Академії Наук, обравши її президентом акад. В. І. Вернадського, неодмінним секретарем А. Ю. Кримського»¹⁸...

Тяжко уявити собі, що це надруковано в «Історії Академії Наук», за головним редакторством сучасного президента Б. Є. Патона¹⁹.

Цілком зрозуміло, що в науці відзначають як радісну подію кожний факт, що може допомогти з'ясувати дату будь-якої історичної події — походу Аскольда, заснування Десятинної церкви, обрання митрополита Іларіона тощо. А в цій складній ситуації бачимо заходи, щоб затемнити те, що для всіх ясно, бо сталося лише 50 років тому.

¹⁵ С. П. Тимошенко: «Воспоминания», Париж, 1963, стор. 164.

¹⁶ «Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та на черк її праці до кінця 1919 р.», Київ, 1919, стор. 81. «Історія Академії Наук УРСР», Київ, 1967, стор. 92.

¹⁷ Н. Полонська-Василенко: «Українська Академія Наук», т. I, стор. 20-21 (на підставі Звідомлення за 1921 рік Всеукраїнської Академії Наук, Берлін, 1923).

¹⁸ «Історія Академії Наук Української СРС», кн. I, Київ, 1967, стор. 92.

¹⁹ Там же, реєстр редакторів.

Незрозумілі рядки «Історії Української Академії Наук» очевидно викликали незадоволення серед партійних кіл. Це можна припустити на підставі того, що в 1969 році, два роки після випуску книги, видано працю одного з членів редакційної колегії, професора В. М. Терлецького, «Академія Наук Української РСР 1919-1969. Короткий історичний нарис» (за редакцією академіка АН УРСР, заслуженого діяча науки УРСР, І. Г. Підопличка²⁰). Автор пояснює в цьому нарисі те, що було незрозумілим.

Він твердо каже, що Академія Наук почала свою діяльність у 1919 році — для нього тут нема жодного сумніву²¹. Але неясне твердження про «партизанське» заснування Української Академії Наук у В. Терлецького має цілком незрозуміле оформлення.

Як було вже сказано, гетьманський уряд, ухваливши заснувати Академію Наук, скликав Комісію із визначних учених і передав їй завдання скласти статут майбутньої Академії. Головою комісії призначено академіка Російської Академії Наук, професора В. І. Вернадського. В інтерпретації проф. В. Терлецького все було інакше. «З огляду на умови повного свавілля, що його здійснювали австро-німецькі окупанти разом з маріонетковим «гетьманським урядом», українські вчені — ініціатори створення Української Академії Наук — змушені були, з одного боку, рахуватися з конкретною політичною обстановкою, що склалась на Україні, з другого — добиватися для наукової діяльності хоч будь-яких умов (!!!). На засіданні комісії по підготовці проекту Статуту 8 липня 1918 р., в якому брав участь міністер «гетьманського» уряду М. Н. (ІІ.) Василенко, академік В. І. Вернадський заявив: «Колегія з академіків... усіх відділів становить Академію Наук. Вона вільно і незалежно веде свої справи. Задля того повинна Академія не тільки користуватися повною автономією, а й бути поставленою поза всякий вплив на її внутрішнє життя од органів державного урядування, яке може мінятися»²².

Так зародилася ця незалежна від «всяких впливів» Комісія, яка засідала біля 5 місяців в одній з кімнат Міністерства народної освіти гетьманського уряду, а члени її діставали платню від міністерства і були забезпечені технічною допомогою: мали двох секретарів, друкарку, можливість друкувати свої пляни і проекти та повсякчасно звертатися до того «маріонеткового міністра» проф. М. П. Василенка, який здійснив усі побажання Комісії²³. Дальші події акад. Терлецький передає так: «Автономні», треба гадати, академіки, з власної ініціативи розробили статут і здійснили ряд організаційних заходів, проголосили 27 листопада 1918 року заснування Академії Наук, обрали президента, невідмінного секретаря і членів трьох Відділів. Тільки радянський

²⁰) У написанні «Історії Академії», в рецензуванні й редагуванні взяли участь 200 учених УРСР.

²¹) В. М. Терлецький: «Академія Наук Української РСР», стор. 9.

²²) В. М. Терлецький: «Академія Наук...», стор. 25.

²³) Звідомлення за 1921 рік, Всеукраїнська Академія Наук, Берлін, 1923, стор. 16.

уряд у лютому затвердив існування Академії Наук і 12 лютого Загальні Збори українських учених-засновників поклали початок фактичному існуванню Української Академії Наук²⁴.

За акад. Терлецьким усі інші підсоветські автори повторяють цю фантастичну версію, яка відкидає зовсім неприемну для них участь гетьманського уряду. А вона була велика: крім організації Комісії, Рада міністрів ухвалила Статут Академії, її бюджет; Академії призначено велику площу землі, де мали збудувати приміщення для неї та її музеїв і лябораторій, з акліматичним садом тощо²⁵. Правильно казали сучасники, що в наступні роки Академія ніколи не була так добре забезпечена всім потрібним для її розвитку, як мала бути забезпечена в цьому проєкті.

Розгляньмо справу навіть психологічно. В перші роки т. зв. уряд УРСР справді ставився до Академії з увагою, він не міг забезпечити її матеріально, але з пошаною ставився до неї, до її вимог. Він майже не втручався у її внутрішні справи і нібито здійснювалися бажання, висловлені в слові голови Комісії В. Вернадського: вона була майже автономна. Сама обирала академіків, співробітників, про яких повідомляла уряд. Першу невдачу зазнала Академія після одноголосного обрання на президента в 1921 році академіка Василенка: уряд не затвердив його, як колишнього українського міністра, але не заперечував проти обрання його на голову Соціально-Економічного Відділу. В 1925 році нарком Освіти М. Скрипник не затвердив двох академіків — К. Харламповича та Ф. Міщенка, як колишніх професорів Духовних Академій. Одночасно він запровадив постанову про затвердження урядом усіх академіків. Так покладено кінець автономії Академії Наук.

Фальшування історії Академії Наук викликало послідовне фальшування біографій головних академіків, зв'язаних з Академією. Першим зазнав цього фальшування президент В. І. Вернадський. В енциклопедіях, у працях присвячених Академії чітко зазначено, що він був обраний на президента Академії 1919-го, а не 1918-го року. В конфлікти входять автори історії Академії Наук з біографіями академіків: їх обрано чи призначено академіками в 1918 році, а Академію засновано в... 1919 році!

Взагалі з біографіями академіків дуже зле. В 1971 році прославляли академіка А. Ю. Кримського, якому «повернуто» всі його заслуги. Здається, нема такого підсоветського видання, в якому не було б статті про нього. Але він, виявляється, був дійсно, як належить французьким академікам — «безсмертний». Дату його народження подає кожне видання, кожна стаття, проте дати і місця смерті не подають: Кримський дійсно безсмертний! В енциклопедіях СССР подано дату по-різному, в одній

²⁴) Там же, стор. 16, 32, 49.

²⁵) «Збірник праць Комісії для вироблення Статуту Української Академії Наук», Київ, Державний Вісник, 1918, ч. 75; Пояснююча записка Міністра Народної Освіти та Мистецтва до Ради Міністрів. Д. Дорошенко: «Історія України», т. I, стор. 361-364; Н. Полонська-Василенко: «Українська Академія Наук», Мюнхен, 1954, ч. 1, стор. 21.

із них навіть «точно»: 24 січня 1942 року. Цю дату повторюють деякі автори. Але чому не подано місця? Не відомо, де його могила і в рік тріюмфальних спогадів нікому не спало на думку покласти на могилу Кримського традиційного вінка. Із дня смерти визначного вченого, слави Української Академії Наук, минуло тільки 30 років, а історики так заплутали питання його смерті, що легше встановити обставини смерті якогось Вишати.

А обставини були такі. Кримський не вірив, що війна в 1941 році може тривати довго. Він не хотів бути евакуйованим до Уфи, де вивезли всіх академіків, і думав «відсидітися» у Звенигородці, де мав свій будинок і жила його родина. Тим часом Академію евакуйовано. Раптом вранці приїхало авто до Кримського із запрошенням негайно прибути до Києва на важливе засідання. Він виїхав, але до Києва не дійшов. Це було десь на початку липня 1941 року. Очевидно, його зліквідували по дорозі²⁶.

Мабуть, такою ж була і доля академіка К. О. Студинського: його з дружиною привезли зі Львова і повезли до Уфи. Він теж виїхав з Києва, але до Уфи не дійшов.

За «достовірність» видання Академії Наук, під головним редагуванням її президента, Б. Є. Патона, сина одного з визначніших членів Академії Є. О. Патона, свідчить хоч би «список» перших дійсних членів Академії — отих «партизанів» науки. В дійсності це були: в I-му Відділі — Д. І. Багалій, М. І. Петров, А. Ю. Кримський та С. Смаль-Стоцький; в II-му Відділі — В. І. Вернадський, М. Ф. Кащенко, П. А. Тутковський, С. П. Тимошенко; в III-му Відділі — О. І. Левицький, М. І. Туган-Барановський, Ф. Тарановський та В. П. Косинський²⁷. Автори «Історії Академії» вносять «коректив»: викинули С. Смаль-Стоцького, Ф. Тарановського, В. Косинського і замість стрункої організації — по 4-ох академіків на Відділ — запроваджують свою: вносять імена В. Перетца (обраний 1919 р., жив поза Києвом), М. Т. Біляшівського (з 1919 р.), М. Ф. Сумцова (жив у Харкові, з 1919 р.), В. І. Липського (з 1919 р.), О. М. Никольського (з 1921 р.), М. І. Андрусова (з 1920 р.), В. О. Кістяковського (з 1920 р.), В. К. Воблого (з 1921 р.) та «інших» (?)²⁸. Автори мали рацію: пересуваючи заснування Академії на 1919 рік, вони внесли до членів-основоположників академіків, обраних у 1919 році, але при чому тут академіки з 1920-го і 1921-го років та «інші»?

Не зупиняємось на дальшій хронології обрань академіків, але можна спитати: чому в списках академіків немає М. П. Василенка, обраного в 1920 р., одноголосно обраного на президента 1921 р., не затвердженого урядом, але від 1921-го до 1929-го року він залишався головою III-го Від-

²⁶ Н. Полонська-Василенко: Агатангел Кримський, «Україна», ч. 5, Париж; Н. Полонська-Василенко: «До біографії акад. А. Кримського», «Наша культура», ч. 7, стор. 7-10, Вінніпег, 1953.

²⁷ Державний Вісник, Київ, 1918, ч. 73; Д. Дорошенко: «Історія України», т. II, стор. 364.

²⁸ «Історія Академії», стор. 94.

ділу. Взагалі з тим Відділом цікаві речі. Комісія для вивчення історії Західно-руського та українського права, яка надрукувала за редагуванням акад. Василенка 8 томів «Праць» і мала до 20 співробітників, за відомостями «Історії Академії» нібито була репрезентована одним М. О. Максимейком²⁹. Автори мали рацію: майже всі співробітники того Відділу були заарештовані, заслані і доля їх невідома, крім І. Ю. Черкаського, що був розстріляний 1941-го року³⁰.

Незвичайно цікаві сторінки, присвячені характеристикам установ Гуманітарного відділу Академії. «В 20-их рр. цінним надбанням радянської історичної науки стали праці молодих істориків, які зформувалися як вчені головним чином уже за радянської влади», попереджають автори, кандидати наук, А. Санцевич і В. Сарей. Далі вони подають звичайно неповний список істориків, що працювали в Академії. У ньому тільки 11 осіб, з яких заслано 8, а загинуло 4. Пережили цю добу лише М. Н. Петровський, О. О. Савич (переїхав до Москви) і М. М. Ткаченко³¹.

Цікава доля молодого талановитого професора Є. Д. Сташевського. Його заарештовано на весні 1938 року і за кілька днів він помер у в'язниці. Його наукові матеріали конфісковано. Тепер в «Історії Академії Наук» йому присвячено окрему увагу, а його праці надруковано³². Сучасний читач не відчує у стислій біографічній сторінці трагедії, що її зазнав Сташевський.

«Історія Академії Наук» замовчує працю і саме існування так званих «установ» акад. М. Грушевського: низки комісій, що приміщувались в окремому будинку, мали свою адміністрацію під загальним проводом М. С. Грушевського, мали окремий бюджет і понад 100 наукових співробітників. Мали багато видань, понад 100 збірників, серед них археографічний, територіальні (Лівобережжя, Правобережжя), етнографічні, «За сто літ», журнал «Україна», що виходив регулярно 4 рази на рік. Майже всіх співробітників репресовано, разом з М. С. Грушевським.

Ще тяжче враження викликають сторінки, присвячені історії літератури. Автори — три члени-кореспонденти Академії Наук: Є. П. Кирилюк, М. П. Попов та Є. С. Шаблювський. (Треба додати — два останні були співробітниками Академії з 1920-их років). Вони згадують визначних учених: академіків — А. Ю. Кримського, В. М. Перетца, В. П. Затонського, К. Й. Студинського, співробітників — М. К. Зерова, П. П. Филиповича, О. К. Дорошкевича, але не кажуть, і не можуть сказати, що ці вчені, слава української науки — були знищені³³. Не згадуємо тут співробітників, які згодом були реабілітовані, або про смерть яких на засланні нема вісток. Велику кількість репресованих співробітників

²⁹) Там же, стор. 323, 350-351.

³⁰) О. Соколишин: «Академік М. Василенко — творець модерної науки історії українського права». «Визвольний Шлях», кн. XI-XII, 1971 р.

³¹) «Історія Академії...», стор. 323.

³²) Там же, стор. 323-330.

³³) Там же, стор. 367-378.

Академії Наук подано в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка»³⁴.

Така була Академія Наук 30-их років. Крім індивідуальних процесів та знищення людей, сотні загинули наслідком процесу СВУ, а ще більше під час «ежовщини» в 1937 і 1938 роках. Страшне, загальне, обвинувачення в шпionaжі, як Дамоклів меч, нависло над мирними громадянами т. зв. УРСР. Доньку М. С. Грушевського, Катрю, кабінетного вченого етнографа, ув'язнено й обвинувачено у шпionaжі на користь Німеччини; професора К. Штепу також, але йому інкриміновано одержання грошей від Японії. Популярним був анекдот, пов'язаний з «анкетами»: «Якщо були репресовані, то за що? Тут додавали питання: «А якщо ні, — то чому?» І дійсно, однаково тяжко було дати відповідь на обидва питання.

Минуло 40 років. Сучасна верхівка московсько-большевицької імперії не може не зрозуміти ганьби терору, який нищив культурних діячів України. Шукали виходу і знайшли: знищити пам'ять про нього. По лінії історіографії дано наказ: показати, що жодних заслуг і страт не було, єдине, що допускається, це безкольоровий термін: «катастрофа»... без позначення її характеру. По суті — заперечувати терору не можуть. Дійсно «катастрофа» у велетенському масштабі.

Ця неясна термінологія вживається навіть у біографіях визначних політичних діячів. Наприклад, комуніст М. Попов, що швидко робив партійну кар'єру, був заарештований у Києві й розстріляний. У біографії Попова в суперлативних тонах оповідається про його різноманітну діяльність, яка в 1937 році припинилася наслідком «катастрофи»³⁵. Сучасний читач не зверне уваги, бо може бути й автомобільна, і залізнична чи будь-яка інша катастрофа, але йому не спаде на думку, що надійного молодого діяча розстріляли не вороги, а «свої». Ще ліпше з біографією В. П. Затонського. Він був першим секретарем партії, тричі — наркомом освіти, а в 1938 році разом із дружиною розстріляний у Києві, в НКВД. Тепер ставлення до нього змінилося. Забуто його «гріхи» і почалося славословлення. В «Історії Академії Наук» Е. М. Терлецький ставить ім'я Затонського першим у ряді «видатних вчених і організаторів науки й культури, і державних діячів»³⁶, його портрет серед «видатних партійних і державних діячів», поруч з М. Скрипником. Докладніше описала життєвий шлях В. П. Затонського «Радянська Україна» з приводу свята: урочистого відкриття пам'ятника Затонському в м. Хмельницькому, біля Проскурова, Подільської області. Його прикрасив скульптурний портрет, вирізьблений з граніту³⁷.

Найбільш промовиста біографія визначного партійного діяча, командувача Київською воєнною округою, Йони Якора. Біограф Д. Д. Пиха докладно вивчив біографію та діяльність Якора, що мав великий авторитет у військовій еліті: йому належать великі досягнення в галузі

³⁴) «Записки НТШ», Париж-Чикаго, 1962, ч. 173.

³⁵) «Український Історичний Журнал», Київ, 1971, ч. 1.

³⁶) «Історія Академії Наук», стор. 42, 49.

³⁷) «Радянська Україна», 4, XII, 1970.

військової техніки. Він блискуче провів воєнні маневри в 1935 році, на яких були присутні не лише маршали Тухачевський і Ворошилов, а також чужинці — представники Франції та Італії. Досягнення Ягора, пише його біограф, «допомогли перемогам советської армії у війні 1941-1945 років»³⁸. Природно спитати, де ж був творець цих плянів, сам Якір, молода ще людина? Автор панегирика відповіді не дає. А правда була така: може саме через згадані досягнення у 1938 році Ягора заарештовано і дальша його доля невідома. Додатком до біографії А. Пиха служать спогади сина Йони Ягора — науковця Петра Ягора, які широко розповсюджуються у копіях. Після арешту Й. Ягора, його жінка із сином спішно виїхала до її сестри в Астрахані. Але незабаром заарештовано і пані Якір, і 12-літнього хлопця-сина, і сестру її, і дітей сестри, і батька пані Якір. Словом — за «гріх» Ягора потерпіли його жінка і її рід, до другого покоління. Петро Якір докладно описав страждання, які переніс він, ні в чому не винний хлопець, як переганяли його з в'язниці до в'язниці, як спеціально кидали в камери «блатних», щоб знущалися над дитиною. Терпіли і його кузени, поки не дали кузину до дитячого притулку, змінивши ім'я.

Візьмемо його співтовариша по «катастрофі», як прийнято висловлюватися тепер «літературною» мовою, молодого талановитого математика, академіка, М. П. Кравчука. В 1933 році його заарештували і заслали на 10 років, а реабілітували 1943 року. В 1969 році історик Академії зхарактеризував його так: «збагатив вітчизняну математику своїми працями»... Скільки міг він дати за тих 10 утрачених років?³⁹.

Не подаємо повного списку науковців, серед яких чимало визначних, що були арештовані й суджені, відірвані від науки на 5-10 років. Потім частина з них вернулася із тюрм і заслання із надірваним здоров'ям і з погашеним запалом дослідника, втративши свої матеріали, потрібні для наукової праці. Це найбільша трагедія, яку пережила Україна, трагедія, яка завдала їй може і більших ударів, ніж криваві війни⁴⁰. Подаємо тільки приклади, як препарують у підсоветських виданнях біографії.

В Києві працював історик В. О. Романовський. Молодий, народився 1892 року, співробітник кількох комісій Академії Наук, директор Архіву давніх актів, палкий український патріот. З 1924 року був арештований, в 1926 році знову. В 1930-их роках його звільнили з праці в архіві. Знайшов маленьку посаду в якійсь господарській установі. У 1934 році був знову заарештований і засланий на 10 літ до Караганди. Відбувши термін заслання, на Україну вже не вернувся: очевидно, його звільнили із забороною жити в Україні. Помер у 1970 році. Цю біографію, таку звичайну для певної доби, можна сказати, трафаретну, подається в редагованій формі так: В. Романовський, видатний історик,

³⁸) Д. Д. Пиха: «Командарм Й. Е. Якір». «Український Історичний Журнал», 1971, кн. 8, стор. 122-127.

³⁹) М. Терлецький: Там же, стор. 54.

⁴⁰) Список заарештованих учених істориків, археологів, літературознавців подано в «Записках НТШ», Париж-Чикаго, 1962 р.

директор Архіву давніх актів, співробітник Академії Наук, український патріот, сам покинув службу в Архіві й перейшов на маленьку посаду в господарській установі. Причина залишається неясною. Далі — він з власної волі *переїхав* до Караганди і там викладав у Педагогічному Інституті, потім переїхав на Кавказ і теж викладав у якомусь інституті. Там і помер.

Так з простої і ясної біографії зроблено якусь нелогічну крутню. Чого молодий дослідник, український патріот, кидає таку високу (для його віку) посаду директора Архіву, Академію Наук — і добровільно їде до Караганди? Автор не спромігся психологічно обґрунтувати такий чудернацький вчинок. Що подумає читач, який не знає правди, про такого чудака?

Ми зупинилися на біографії Романовського, бо добре знаємо його правдивий життєпис.

Закінчуємо запитанням: що дає читачам сучасна підсоветська «розробка» історії минулого півстоліття? Жодної користі, навпаки — велику шкоду. Для наступного покоління, яке не знатиме тих умов, у яких жили в Україні протягом півстоліття, будуть зроджуватися запитання: чому в біографіях більшості вчених була перерва на 10 або й більше років? Чому протягом тих років значна частина вчених припинила свою працю? А головне, для уважного дослідника виявиться ясна брехня в датах і в умовах праці, виявиться повне розходження між «офіційною історією» і тим, що дають спогади, видані головню за кордоном, як і тим, що усно передається у родинних спогадах, чого не може випекти гарячим залізом жодний режим. Тепер Україна переживає добу, коли переважаючим віком — є вік дітей, а частинно й онуків тих, що відбували 5-20 років на засланнях. І діти, і внуки добре розуміють, чому їхні талановиті батьки кидали улюблену працю і їхали в Караганду, рубати дрова в Сибіру, копати золото, будувати шляхи.

Відійшли від життя, а більша частина — з цього світу ті, що були жертвою терору 1920-1930-их років. Залишилось їх небагато, проте живуть їхні діти, як ось ровесники Петра Якора та його кузенів. І вони добре пам'ятають, як розбито їхні родини, як позбавлено права на життя і творчість їхніх батьків, матерів і братів. Такими страшними спогадами повна наша література в вільному світі, виходять на поверхню і спогади в Україні. З яким почуттям, з яким «довірям» до авторів читають вони офіційні «біографії», як їхні батьки «добровільно» кидали посади директорів в Києві чи Харкові та їхали в Караганду, на Соловки, на Сибір? Читають про ті «випадкові катастрофи», що обривали часто молоде, енергійне життя їхніх батьків? І зфальшовані за камертоном статті не замінять живих спогадів батьків і дідів, вони краще ніж усі офіційні критичні статті покажуть наукову цінність сучасної підсоветської «історіографії».

Яр СЛАВУТИЧ

Україна

(1960-1970)

У полоні відчаю, з-під зашморга згуби,
Непокірно-ставна, вольова, як життя,
Ти гартуєш розпукою спалені губи,
Ти волаєш вогнем Чорновола і Дзюби
Перед світом, глухим до твого бороття.

Судна доля сурмить. Відкриваються рани,
Давні стигми віків на робучих руках.
По сибірах, уралах іде нездоланний,
Вибухає могутній, мов красні вулкани,
Рвійний спротив когорт — у нагих кістяках!

І підводиться Винниця, чорно-кривава;
Устають Слобожанщина, Галич, Волинь;
Запорожжя клекоче в серцях Січеслава;
Смолоскипом горять, як незгасна заграва,
Заливаха, Мороз, Караванський, Горинь...

Чую голос повстань Лук'яненка й Кандиби,
Чую поклик Масютка на тюрми Кремля...
Не лякають вас чорні погрози, ні диби,
Ані рани народні, розвернені скиби, —
Вас єднає на подвиги рідна земля!

Сильнодухі, для вас простеляються гори;
Покаянно-слабі, вас наснажує плач.
Волю в душах кують Гончареві собори,
І підносять, як щит, маєстат непокори
Симоненко, Осадчий, Костенко і Драч...

Гнів народу кипить, переповнивсь по вінця —
І нема йому краю, немає кінця:
Пориває соборна снага українця —
Запорожця, кубанця, дінця й буковинця,
Закарпатця й волинця — і сяють серця!

1970 р.

Д. Г. ЦЯПКА

ГОРИТЬ ЛІС! (Спомини кол. вояка УПА)

(6)

Рано 22-го жовтня 1945 року до нашої «п'ятки» прийшов провідник Летун із другом Щипавкою (братом провідника Григора і Скали) і заявив:

— Друзі, перед нами тяжка й небезпечна дорога, але вірю, що ви готові на все й жодні труднощі вас не злякають. Відходимо увечорі, попрощайтесь із друзями.

Я пішов до друга Бурого і кажу:

— Обміняймося, я дам тобі свого кожуха, а ти дай мені свого плаща.

— Дуже радо, — відповів Бурий.

Як тільки звечоріло, ми попрощались із друзями й вирушили в дорогу. Нас провадять друзі Чміль і Бурлака, обидва у польських мундирах, із советськими автоматами. За ними — друг Лісовик, так само озброєний, а тоді провідник Летун. Він у цивільному одязі, з чеською «півкрісівкою». Далі — друг Щипавка, також у цивільному одязі, друг Чуйко в польському мундирі, а наприкінці я, як задня охорона. На мені плащ, який вночі виглядає, як польська шинеля, а вдень — як большевицька, і шапка польського вояка. В руках — автоматична советська десятизарядка.

Вигляд нашої групи дуже різнобарвний, але це допомагало нам у маскуванні. У польських селах нас приймали за поляків, в українських — за своїх, а на те, що друг Лісовик був у большевицькій уніформі, ніхто не звертав уваги, бо в польському війську були і червоноармійці.

Вийшовши за село Корманичі, ми почули, що десь у напрямі Бірчі клекотить завзятий бій. Провідник Летун каже:

— Це відділи УПА заатакували Бірчу, щоб покарати польську залогу за грабунки українських сіл і за знущання над селянами. На поміч командирові Коникові прийшов з-за кордону (з України) курінь командира Прута.

Бій розгорявся, клекотіли кулемети, вибухали гранати, тріскотіли рушничні постріли. Але ми йшли в іншому напрямі, тому відгомін бою все більше віддалювався, аж врешті цілком загубився.

Зупинившись у Станіславчику, ми заквартирували у якійсь stodolі. Недалеко проходив польсько-большевицький кордон. Крізь щілини обсервуємо, як з Перемишля і Пикулич до села приїжджають польські вояки за соломою, сіном, яйцями і курми. Вони почувають себе тут вільно, задоволені хваляють село за те, що в ньому «нема бандерівців».

Як тільки стемніло, йдемо далі. Переходимо біля Лучич, де попали під обстріл большевицької погранзастави. Заходимо до села Коровники, щоб перевірити ситуацію в терені. Тут майже всіх українців уже виселено. Залишились тільки поляки і мішані українсько-польські подружжя, між ними й деякі українці, що приховали свою національність з допомогою приятелів-поляків.

З Коровників переходимо шосе Перемишль—Медика і зупиняємось у селі Гуречко, де — на моє велике здивування — зустріли Снігура, колишнього мого провідника. Снігур уже залишив організаційну працю, чекає, щоб разом із місцевими українськими селянами виїхати на Схід. Наша зустріч йому дуже немила.

— Друже Снігур, — каже провідник Летун, — ми мусимо переправитися через Сян. Подбайте про перевіз. Не пробуйте втікати, бо по-тракуємо вас як сексота.

Снігур знав, що провідник Летун не говорить на вітер, що він добре пам'ятає його минуле, тому завзято запевняв, що зробить усе, згідно з дорученням.

Сидимо в stodолі, глибоко зарившись у сіно, і чекаємо, що принесе нам завтрішній день.

Увечорі другого дня ми з'їли вечерю і провідник Летун знову звернувся до Снігура, щоб перевіз нас на другий бік Сяну. Але Снігур не зробив жодних заходів і провідник дав йому наказ вести нас над Сян, що він виконав, але з великим страхом. Уже над берегом Сяну провідник Летун каже до Снігура:

— Вертайтесь до своєї жіночки, вона напевно вмливає за вами. Але пам'ятайте, не показуйте мені перед очі, бо можу роздуматись...

Снігур не чекав, щоб провідник закінчив, він негайно зник, як камфора, у темряві ночі.

Перед нами нерозв'язана проблема: як дістатися на другий берег Сяну? Друг Чміль звернувся до провідника з пропозицією:

— Я знаю тут одну дівчину. Вона живе над самим Сяном, може, допоможе нам, або хоч покаже, де знайти човен.

— Добре, — відповів провідник, — ведіть до неї.

Вже під її хатою, друг Чміль каже:

— Батьки цієї дівчини поляки. Краще, як не будуть знати, хто ми. Удаваймо бойовиків Армії Крайової.

Чміль розбудив дівчину й ми зайшли до хати. Виявилось, що вона знала, хто ми, але просила не прорадити її перед батьками. Ми запевнили дівчину, що сповнимо її бажання.

— Тоді гаразд! — сказала вона. — Навіть чорт не догадається, що тут можуть бути бандерівці. Човен є, але вночі він замкнений на колодку і під охороною ОРМО (Резерви міліції обивательської). Ніч і день перебудете в stodолі, рано вишлю батьків до Перемишля і вони нічого не догадаються.

І справді, як тільки світало, ми чули як мати і батько дівчини виїхали підводою до Перемишля. Дівчина ввесь час була близько нас, стежила,

щоб хтось із сусідів-поляків не підглянув, що ми в stodолі. В обід принесла нам їсти і сказала, що десь щось сталося, бо військо виїхало до Перемишля.

Ми знали причину, чому дівчина з такою відданістю допомагає нам, бо бачили, якими закоханими очима вона дивиться на друга Чміля.

Сидимо в соломі тихо, як миші. Чуємо шум Сяну. В осінню пору вода Сяну часто підносила до самих його берегів. А ми прагнули, щоб Сян висох хоч на одну ніч. Наша ситуація була погана ще й тому, що в недалеких Медицьких Халупках стояла большевицька погранзаства. Тут кордон доходив аж до Сяну, тому мусимо перейти його двічі, щоб обминути большевицьку погранзаставу.

Надвечір, коли вернулися з Перемишля батьки дівчини, вона потайки зайшла до нас і каже:

— У Перемишлі алярм. З Бірчі прийшли втікачі й кажуть, що бандерівці розгромили місто, всіх військових вистріляли, врятувались тільки ті, що втекли в білизні, змішавшись із цивільним населенням. Бандерівців величезна сила, цивільним вони нічого злого не чинять, їх бояться тільки ті, що мають нечисте сумління! — Вона оповідала про все це з великою радістю, а ми трохи ніяковіли, бо знали, що наступ на Бірчу відбувся два дні тому, але паніка — як видно — поширювалась.

Вже було темно, коли дівчина викликала нас і заявила:

— Човен готовий, біля нього двох перевізників. Удавайте далі, що ви з АК. Перевізники — ормовці, наші люди, вони ненавидять того самого ворога, що й ви.

Над Сяном Чміль домовився з дівчиною, яким знаком він повідомить її, якщо знову будемо потребувати допомоги. Дівчина погодилася, ми попрощалися і пішли.

Переїхавши на другий берег Сяну, ідемо швидким маршем. Оминаємо села, в яких колись гомоніли українські пісні. Тепер наших людей тут уже нема, їхні хати забрали поляки, вони й орють українську землю. В тих селах розпаношились найгірші україножери з Волині, звідки їх прогнала УПА за протиукраїнську розбишацьку діяльність.

Групу проваджу я, бо знаю ті околиці, хоч у самих селах ніколи не був. Згідно з моєю орієнтацією, між селами Вишатичі—Поздяч має бути пором, але його напевне стережуть ормовці. Вони не пустять нас без клички, тому пором треба взяти наскоком.

Обминувши села Бушковичі й Бушковички, ми несподівано вийшли на самий пором. Розглядаємось, всюди тихо, ні живої душі. Варта, мабуть, спить. Біля 20 кроків від порому — будка перевізника. Вскануємо на пором і залягаємо на ньому; я хочу урухомити його, хоч не знаю як. В моєму селі також був пором, але інакший. Спускаю ланцюги — пором захитався. Я догадався, що один ланцюг має бути коротший, підкручую його і... пором рушив із місця. В ту ж мить чуємо заспаний голос перевізника:

— Кто там?

— Свої, польське військо! — відповідає провідник Летун.

Перевізник щось кричить, але тепер нас не стримає і ціла польська армія. Пором набрав розгону і несе нашу групу на другий берег.

Переїхали, прив'язуємо порома до стовпа і заходимо до перших хат, щоб довідатись про ситуацію в терені.

Виявляється, що в селі Стібенець квартирують поляки. Перед нами ще шість кілометрів до Дусівських Халупок, ідемо майже в білий день, бо ніч уже скінчилась.

Дусівські Халупки порожні. Після виселення з них українців, поляки боялись осісти тут, але розбирали хати й вивозили бляху та інший матеріал до своїх сіл.

Шукаємо якогось притулку на день. Над самим Сяном, у густих лозах, знайшли колишній німецький окіп. Кладемося спати, чатує тільки стійковий. Але швидко прокидаємось від холоду. Зогріті маршем, тепер остигли, а ранній приморозок почав даватись нам добре в знаки. Нами трясє, мов у пропасниці, зуб на зуба скаче. Не можемо ні встати, ні рухатись, адже білий день, довкола нас в українських селах загніздилися поляки — недобитки з-над Бугу. Вони вештаються всюди, шукають наживи в опущених українських хатах. Як запримітять нас — ми пропали, бо тут лісу нема.

В полудне стало трохи тепліше, бо пригріло сонце, але на присілок приїхало польське військо за соломою і мусимо далі лежати непорушно. Та ось ще одна біда. До берега ріки прибув човен із рибалками з села Сосниці, що колись було відоме на всю околицю, як українська твердиня. Так з одного боку польське військо, а з другого — польські рибалки, зовсім близько нас. Але ми рішені на найгірше, як нас запримітять польські вояки — будемо битись до кінця, а як завважать рибалки — затримаємо їх аж до вечора.

На щастя, »риба не брала«, рибалки сіли в човен і відїхали, а за ними поїхали й польські вояки, набравши на підводи соломи. Розпростовуємо задеревілі ноги, а щоб швидше минув осінній день — підспівуємо. Ось уже вечоріє — жвавіше б'ються наші повстанські серця. Я вперше жалую, що обміняв свого кожуха на легенького плаща. У маршах він добрий, але в таких випадках — кращий кожух.

Рушаємо в дорогу, провідник Летун каже:

— Друже Цяпко, приготуйте ракетницю, хто б не затримав нас — стріляйте білу ракету вгору.

— Наказ, друже провіднику! — і ладую ракету в ракетницю.

Я добре знаю терен, тому йду на чолі групи. Наш напрям — Ніновичі, теренова »столиця« УПА. Хоч село Ніновичі далеко від лісів, проте люди тут дуже добре організовані. Тепер живуть переважно в землянках і криївках, бо село спалили большевики в бою з УПА.

Ніч темна, аж чорна, вухами ловимо всі звуки, хоч тяжко розрізнити, звідки вони — з-за Сяну, з села Сосниці, а чи вже з нашого боку. Напружуємо слух, дивимось — як жартом казали — вухами... Перед

нами в темряві жевріє вогнище, біля якого вештаються якісь люди. Повземо на животах, щоб найближче підсунутись і почути розмову. За кілька хвилин провідник спинив інших, а мені, Лісовикові й Бурлаці наказує повзти далі. Повземо. Провідник знову біля нас: «Я з вами!» — каже. До вогнища біля 20 кроків, провідник наказує мені й Лісовикові зупинитись і стежити, що буде далі, а він і Бурлака повзуть до вогнища. За хвилину бачимо, як провідник підвівся із землі на ввесь зріст і гукнув до незнайомих людей.

— Не стріляйте, ми свої!

Ми також встали і підійшли до вогнища. Бачимо кількох озброєних бойовиків. Вони, нібито, збентежені нашою появою, а провідник зацікавив їх питаннями:

— Де ваші стійки? Де ваш командир? Якби так, як ось ми, підсунувся ворог, перестріляв би вас, як зайців! Чому розклали вогнище? Що тут робите?

— А вам яке діло до нас? Ми тут, бо маємо такий наказ! Не ви нас, а ми вас могли перестріляти! Ви оточені! — відповів один з них.

— Ким? — питає здивований провідник.

— Нашими людьми.

— Покличте їх, перекажіть, що йдемо з Перемищини до провідника Сталя, — каже провідник Летун.

Один з бойовиків приклав руку до уст і запугував. У ту ж мить з різних боків нас оточило біля 20 добре озброєних бойовиків. Щойно тепер ми зрозуміли, що вони перші зауважили нас і приготували засідку. Виявилось, це була боївка СКВ із села Ніновичі. Вона охороняла групу селян, що недалеко розбирала порожні хати, головню бляху і матеріял, на криївки і на відбудову спаленого села.

Провідник, усміхаючись, каже:

— Що ж, ви перехитрили нас, але дайте нам одного чоловіка, який знає терен, бо ми поспішаємо.

— Нам також пора, — відповів комендант групи, — тримайтеся нас, але без жодних «штучок», бо мої бойовики — не жартують, Богові у вікна не стріляють.

Провідник засміявся:

— Це мені подобається, схвалюю вашу обережність. Мое псевдо Летун, можете перевірити мене і моїх людей.

— Ми не знаємо вас, — відповів комендант боївки. — Обережність ніколи не зашкодить. Ворог чинить різні «штучки». А коли перевіримо, тоді й виконаємо ваш наказ.

— Добре, але спішіть, бо нам час дорогий, — відповів провідник.

Ідемо за підводою спокійно, знаємо, що ми в руках своїх. Комендант валки і його бойовики щезли в темряві ночі.

Так пройшли не більше, як три кілометри, коли до валки приїхав вершник і запитав, де комендант. Знайшовши його, щось говорив з ним пошепки. Тоді комендант швидко наблизився до провідника Летуна і, ставши на струнко, зголосив:

— Друже провіднику! Пробачте, що ми так поступили з вами й вашими людьми. Але тепер такі часи, що й рідному батькові не віриш. Ще раз пробачте. Розпоряджайте нами, ми до ваших послуг!

— Не ганити, а хвалити вас треба, — відповів провідник Летун. — Та скажіть, як ви перевірили, хто я?

— Друже провіднику, я вислав гінця на коні до нашого провідника. Описав вас і подав ваше псевдо. І дістав наказ негайно запровадити вас до села, там уже чекають.

— Добре, дайте мені зв'язкового.

— Наказ, друже провіднику!

За хвилину ми йшли швидким маршем до села Ніновичі.

Тут нас чекав провідник Дзеркало. Він привітався з провідником Летуном і з нами, а коли тиснув мені руку — ми глянули один на одного і розсміялися. Виявилось, ми знайомі. Минулої осені він переходив через наш терен і ночував у наших криївках.

Розміщуємось у хатах, що залишилися неспаленими. Нас частують доброю вечерою. Хоч пізня ніч, приходять люди, бо тут усі живуть по-партизанськи, для них ніч, як рідна мати. Оповідують про свої клопоти, розпитують, як іде прохарчування відділів УПА на наших теренах, чи ще багато залишилось українців по наших селах. І так аж до ранку, а тоді пішли спати до своїх землянок-крийвок.

Надвечір сідаємо на підводи й вирушаємо в дорогу. Їдемо переважно битим шляхом, провадить сам провідник місцевої СБ, отже знає, що робить. Так заїхали до села Заліська Воля і заквартирували в одній хаті. Зараз поклялися спати, попросивши господаря, щоб розбудив нас у випадку якоїсь несподіванки.

День минув спокійно, а ввечорі — знову на підводи і їдемо далі. Тепер маємо збільшену охорону, бо провідник СБ стягнув і своїх людей. Минаємо села Ляшки Довгі і Рискову Волю. Удень зупинились у селі Жапалів, щоб відпочити й набрати сил до дальшої мандрівки.

Знову в дорозі, але вже пішки. Минули праворуч Старе Село і перед нами замайорів Любачівський ратуш, та нам — не туди дорога. Ліворуч минаємо Старий і Новий Диків. Перейшовши шосе, що веде до Олешч, ми натрапили на большевицькі бункри, тут раніше проходив німецько-большевицький кордон. Ми зупинились і провідник показав місце, де загинули члени ОУН з крайовим провідником Лопатинським, коли в 1940 році переходили з Німеччини на українські землі.

Увечорі зупинились у присілку, що звався Хутір. Тут зустріли ще одного провідника Летуна; два однакові псевда і обидва провідники, тому ми назвали його — Летуном Малим. Йому дорога в тому самому напрямі, що й нам. Тепер провадить він.

Пройшли шмат дороги лісом і вийшли біля якогось польського села. Перетяли шосе Рава Руська—Любачів і опинились на чистому полі. Польовою дорогою зайшли до Нового Села. Тут хати світять пусткою, поляки вже виселили українців за лінію Керзона. Ми хотіли зупи-

нитись в одного поляка, але нас повідомили, що до села приїхало польське військо.

Виходимо за село, перетинаємо битий шлях і лісом дістаємося до якогось присілка біля села Гораець. В цьому присілку зустріли кількох наших бойовиків, від яких довідались, що в терені спокій.

Заходимо до села Гораець, тут у старих фільваркових бараках жили рештки наших людей, яких ще не вивезли на Схід. Саме село — спалене. Відпочивши трохи, ідемо далі, не зважаючи на білий день. Лісок скінчився, виходимо на чисте поле, минаємо село Лівчу і перед нашими очима показалася якась військова валка. До лісу дуже далеко, розглядаємось, де залагти. Бачимо якісь глибокі ями, з яких люди вибирали пісок, вскакуємо до них і залагаємо.

Валка наближається, їде біля десяти підвод, на яких сидять вояки, а напереді валки кількох вершників. Хто вони? На поляків не подібні, хіба большевики! Їх понад сорок, а коли зрівнялися з нами — почали співати. Ловимо відгомін пісні: «... скажи, скажи, що задумав, повстанський отаман...»

— Це свої! — каже провідник Летун Малий. — Але обережність не зашкодить. Берім по одному на приціл!

Провідник Летун гукнув до них:

— Кличка!

Від несподіванки, вони затримались, але зараз же відповіли на кличку і один із вершників помчав до нас. Був це Гораецький куш, що віз збіжжя до магазину.

Ідемо далі, провідники кажуть, що вже недалеко — кілометрів зо два, але «з гаком». Та «так» виявився значно більшим, ніж ми припускали. Наші ноги грузли у піскуватій землі й відмовляли послуху. Обидва провідники, щоб заохотити нас до швидкого маршу, показують нам лісок, за яким кінець нашої мандрівки.

Лісок вичерпав нас дорешти і коли в долині показалися хати Гути Старої — ми рештками сил кинулись бігцем, як мандрівники в пустині до води. Але провідники нам сказали, що наше місце аж на другому кінці села.

Нарешті, ми в хатах, на призначених квартирах. Нас уже ждали. Місцевий районний провідник сказав:

— Стійки тримають мої люди, вам не вільно виходити надвір. Вони знають тут усіх і кожного незнайомого затримують.

Вичерпані, напівпритомні кладемося на соломі і відразу заснули. Пам'ятаю тільки, що провідник Летун кудись пішов — він не клався спати.

Коли пробудились, був уже вечір. У сусідній кімнаті провідники, вони зібрались з усіх сторін на відправу, скликану крайовим провідником Стягом. Нарада відбувалася у найбільшій таємниці, ми й не бачили, хто брав у ній участь, крім нашого провідника. Навіть тоді, коли з'явилось польське військо, крайовий провідник Стяг непомітно вийшов із своєю охороною у лісок, а за ним — інші.

Провідника Стяга я тоді не бачив, щойно пізніше зустрівся з ним на нашому терені.

Ввечорі ми сиділи з місцевими селянами й проводили вільний час у розмові з ними, а вони уважно слухали наші розповіді й запрошували нас до себе в гості. Мені, старому «волоцюзі», подобались місцеві люди. Вони нічим не відрізнялись від тих своїх братів, що звались лемками чи бойками, гуцулами чи подолянами. Хоч не знали одні одних, але відчували братню кров у своїх жилах, розуміли, що це тільки назви окремих провінцій великої української землі. Відчували, що їх об'єднує одна спільна ідея і мета — боротьба за незалежну соборну Українську державу.

Їхні сини були в підпіллю ОУН або в рядах УПА. І вони не ридали з розпачем, як прийшла вістка, що їхній син упав у бою з ворогами, навпаки — посилали свого другого, молодшого, сина і казали: »Будь таким, яким був твій брат, не посороми нашото роду!«

Гарно й тепло між такими людьми, а все ж ми вже тужили за своїми теренами, де щоночі сходило »партизанське сонце« — горіли бандитські гнізда опору або опущені українські села, бо УПА сповняла останню волю їхніх мешканців, щоб ворог не користувався українським добром.

Вістки з наших теренів доходять і сюди, але дуже спізнено, ось щойно тепер тут довідались про наступ УПА на Бірчу. Все ж радіємо кожною, хоч і спізненою вісткою, що приходить з нашої Повстанської Республіки.

Нарешті прийшов провідник Летун і каже:

— Попрощайтесь із людьми, відходимо.

Дякуємо добрим людям за хліб і сіль, готуємось у дорогу, а вони із сльозами в очах бажають нам якнайкращих успіхів у боротьбі з ворогом.

— Перекажіть братам у Перемищині наше бажання: бийте ворога так міцно, щоб аж тут було чути. А ми поможемо! — гукають нам.

— Перекажемо! Перекажемо! І про вас розповімо!

Підвечір вирушаємо підводами у дорогу. Ніч морозна, дуднить замерзла земля під копитами й колесами, вкрита нічним туманом.

Пізно вночі заїхали до Горайця, підводи вернулись і йдемо пішки до знайомого вже нам присілка, де нас чекає боївка місцевого СБ. Тут довідались, що поляки готують облаву на ліс, що перед нами.

Сидимо вдень у хатах під самим лісом, чуємо рушничні постріли, кулеметні й автоматні серії... Облава наближається до наших хат, нарешті, бачимо польських вояків... Ідуть обережно попри хати, але їм, мабуть, і на думку не спало, що в них сидять бандерівці. З нашого боку це був великий ризик, проте тактично він цілком виправдався.

Не чекаємо вечора, вирушаємо слідом за поляками, взявши із собою двох зв'язкових. В лісі бачимо ще свіжі сліди війська, по яких орієнтуємося, куди пішли поляки. Біля Нового Села запримічуємо польську заставу і чекаємо аж до вечора, щоб вона відійшла.

Було вже досить темно, як ми вийшли на битий шлях, що провадив з Рави Руської до Чесанова. Шляхом в один і другий бік їхали валки польського війська. Перед нами Нове Село, в ньому чути гамір, там квартирують поляки. У спаленім фільварку примістилась польська застава, що має добре поле для обстрілу.

Для нас залишився тільки один вихід — перейти непомітно між селом і присілком, щоб обминути заставу. Між присілком і селом простір шириною біля 150 метрів. Провідник Летун питає зв'язкових, як найлегше дістатися на другий кінець села. Кажуть, що не знають.

— Потрудіться, щоб другим разом самі знали та ще й іншим показали дорогу, — відповів провідник.

Отже, мусимо шукати шляху самі, ще й зв'язкових треба пильнувати, щоб не втекли зі страху, такий наказ провідника.

— Перед нами стави, у яких колись годували рибу, — каже провідник. — Може, дехто з нас і скупається у морозну ніч, але це найпевніший шлях, бо ставів, мабуть, не бережуть.

Перескакуємо греблі й канали, міряємо тичкою воду, бо мусимо час від часу переходити її вбрід. З готовою до стрілу зброєю повземо, зупиняємось, прислухаємось до кожного шелесту, пригортаємось до землі, як до рідної мами. Вже опинились на половині дороги між присілком і фільварком, як раптом побачили польську заставу майже перед самим носом. Завертати пізно, ми скочили на ноги і, змінивши напрям, біжимо «вильцем» на поля. Над нами спалахнули ракети, заклекотіли ворожі кулемети. Ми прилягли до землі, а коли ракети погасли — зриваємось і біжимо далі. Знову спалах ракет і кулеметні серії, падемо на землю, потім біжимо далі. І так кілька разів навперемінки. Нарешті, вирвались з-під обстрілу польської застави і спішимо, щоб ще раз перетяти битий шлях і обминути польське село.

На чолі групи друзі Бурлака і Чміль, обидва в польських мундирах. За ними провідник Летун, а я замикаю групу. Зближаючись до битого шляху, Бурлака і Чміль раптом запримітили, що перед нами польська застава. Ми прилягли до землі й прислуховуємось кілька хвилин, а потім змінюємо напрям і, як польові миші, просуваємось через битий шлях, вже в іншому місці.

Діставшись до дороги, що вела до присілка Хутір, провідник затримав групу і каже до зв'язкових:

— А тепер вертайтеся. Знайдете шлях до своїх?

— Так, друже провіднику, — відповіли.

— Другим разом будьте щирі, як не знаєте дороги — кажіть, як боїтесь — теж кажіть, не беріть на себе обов'язків, яких не можете виконати, — закінчив провідник і ми попрощались із зв'язковими.

Десь опівночі ми були в Хуторі. Заспокоїли голод і поклалися спати в stodолі одного поляка. Нашим цивільним вартовим сказали негайно розбудити нас у випадку якоїсь небезпеки. Ми знали, що найкращим сторожем буде сам господар, бо він боїться нашої сутички з військом,

від якої могло б зазнати шкоди і його господарство. І справді, господар відв'язав із ланцюга собаку й чатував.

Ми спали, як зайці, з відчиненими очима. Раптом почули переляканий голос господаря:

— Панове, вставайте! Вставайте! Слухайте, що діється в світі!

Ми зірвались на ноги і вискочили надвір. У першій хвилині не знали, що діється. Чули тільки якийсь шум-клекіт. Врешті почали відрізняти окремі вибухи гранат і стрілен. Десь ішов завзятий бій.

За хвилину вгору піднявся грізний стовп вогню і небо покрила червона заграва.

Питаємо місцевих людей, що збіглися з усіх кінців присілка, в якому напрямі горить. Кажуть, що там, де містечко Олешичі.

Прислуховуємось ще хвилину, може, якась наша група попала у польську засідку й бій зараз скінчиться. Але, ні — бій не вщухав. Чуємо рев »повстанських коров«. Так прозвали в нас залишені німцями великі бомби, що їх викидали бомбометами добре вишколені наші повстанці. »Корови« відзначались страшним риком-шумом і чинили велике спустошення там, де падали.

Прощаємось із селянами і спішимо в напрямі заграви. Кожний із нас рветься уперед, щоб якнайшвидше дістатися на поле бою і допомогти своїм друзям. І ось уже виразно бачимо, що горить залізнична станція в Олешичах, але бій затих. Над освітленими загравою побойовищем панувала зловіща тиша...

Як потім ми довідались, Олешичі заатакували відділи УПА, щоб визволити українське населення, яке довгий час сиділо у замкнених вагонах у голоді й холоді, чекаючи на виїзд за лінію Керзона. Люди післали хлопчаків до командування УПА з проханням рятувати їх. Хлопчаки успішно виконали своє завдання, а командування УПА вислало два курені покарати людоловів і грабіжників — поляків і большевиків.

Вертаємось, день застав нас у якомусь польському селі. Тут люди перелякані, дивляться на нас із страхом. Провідник Летун спокійно й лагідно почав їм вияснювати, хто ми, за що і проти кого боремося, чому покарано Олешичі.

І люди заспокоїлися. Хоч ми нічого від них не хотіли, вони так щиро просили зайти до хати »перекусити«, що ми підкорились їхній волі. В хаті, до якої нас запросили, господиня не мала чим усіх нас угостити, але побігла до сусідки і за кілька хвилин було все. Хата заповнилась людьми. Виявилось, що наші господарі українського роду, їх не вивезли на Схід, бо хтось із поляків заручив за них. Люди, що прийшли нас відвідати, переважно, з мішаних українсько-польських родин. У них спольщені прізвища, але серце ще українське, відзивається голос крові їхніх предків. Наших відділів вони ніколи не бачили, бо в селі постійно квартирує польське військо. Тільки цієї ночі, коли Олешичі заатакували відділи УПА, польське військо залишило село і пішло на

поміч своїм. Цілком випадково прийшли ми і люди, почувши про нас, просто облягли хату. Наш провідник Летун немов віджив, забув про все і потонув у розмові з людьми. Оповідав їм про події у світі, про ОУН, про УПА, нашу боротьбу за Українську державу.

Під час снідання на столі з'явилась і пляшка самогону, але ми відмовились пити. Господарі дуже дивувались і казали:

— Як же так, адже польське військо завжди вимагає від нас «водки», навіть б'ють, коли не дамо.

Десь о год. 10-ій рано ми попрощалися, щиро подякували за гостину і рушили в дорогу. Господар непомітно всунув Бурлаці в кишеню пляшку самогону. Щоправда, Бурлака зауважив, але не міг відмовитися, бо не хотів образити таких щирих, хоч і заляканих людей.

Швидким маршем переходимо селом і зайшли в лісок. Закручуємо мале коло, щоб замести за собою сліди, бо ворог міг пуститись за нами в погоню. Тут усюди вештаються різні банди — польські й большевицькі.

Тепер провідник Летун дійсно прискіпує наш марш. Затримуємось тільки на короткий відпочинок. Із села Жапалів ми через ніч перейшли до села Рискова Воля. Тут хотіли попросити наших людей, щоб дали нам зв'язкових, бо не знаємо терену. Але нас узяли за поляків і всі чоловіки поховались.

Зайшли до однієї хати, в якій застали кількох дівчат. Одна з них, як пізніше виявилось, була зв'язковою.

В той час, як провідник Летун переконував їх, що ми свої, я і Чміль говорили з іншими дівчатами і незадовго знали, де поховались місцеві хлопці. Запитали провідника, чи вже має зв'язкового, а він заперечив головою.

— Ми вже знаємо, де їх шукати, — кажемо.

— Проговорились дівчата? — питає провідник, усміхаючись.

— Одна з них пізнала нас, як ми місяць тому переходили селом. Вона запевнила інших, що ми свої. Але жодна з них не хоче показати, де поховані хлопці, — відповів друг Бурлака.

— А ви ще трохи потрудіться, напевне покажуть, — підморгнув провідник.

Моя співрозмовниця мала нареченого і погодилася викликати його з криївки, але з умовою, що візьмемо інших зв'язкових. Завела нас у сад, підняла один пень і показався вхід до криївки.

— Вилазьте! — гукнула. — Тут свої!

— А ти сама? — почувся голос з криївки.

— Ні, зі мною наші!

З криївки почулось незадоволене бурчання, але вилізли.

— Хто ви? — питають нас.

— З боївки. Ідіть у хату, там чекає провідник.

Вони пішли в напрямі хати, а ми з дівчиною і її нареченим залишилися позаду. Прийшовши до хати, побачили, що хлопців нема.

— Де ж зв'язкові? — питає провідник.

— Пішли до вас, хіба знову втекли? — здивувався Бурлака.

— Що ж, — кажу до дівчини, — прикро, але мусимо забрати вашого хлопця, якщо не покажете, де знову поховалися інші.

— Я і сам піду, дорогу знаю, — відповів наречений.

— Ні, — заявив провідник, — насамперед покажіть, де поховалися утікачі.

Почалась «облава» на втікачів і за кілька хвилин ми мали шістьох. Провідник каже до них:

— За втечу від обов'язку і за невиконання наказу підете всі, хоч нам треба тільки одного. Відпровадьте нас аж за Ляшки Довгі.

— Але ж це дуже далеко! — злякалися хлопці.

— А нам ще далі, і спішно, — відповів провідник.

Біля села Бобрівки проходила залізнична лінія, де поляки часто влаштовували засідки. Тут був тільки маленький лісок, а довкола луки, отже — зовсім відкритий терен.

До залізничних рейок уже близько. Раптом на залізничному насипі мигнув вогник запаленої цигарки і ми зрозуміли, що там поляки.

— Друже Цяпко, — каже провідник, — обережно просувайтесь уперед, ми — за вами. А ви — звернувся до хлопців — займіть становища. Якщо поляки запримітять нас — відкрийте по них огонь, а потім — вертайтесь додому.

Повземо, як миші, нарешті щасливо дістались на другий бік залізничних рейок і швидким маршем подались до Ніновичів.

Тут відпочили, а ввечорі нас відвезли підводами до Дусівських Халупок. Коли на небі з'явилися перші зорі — ми вже були в селі Накло, де застали ще теплі згарища. Минулої ночі командир Залізник із своїм відділом спалив українські хати в селах Поздзяч, Накло, Стібенець і Стібно, з яких поляки вивезли українське населення.

Вертаємось над Сян і один з місцевих господарів перевіз нас човном на другий берег. Поспішаємо, бо мусимо ще раз переправитись через ріку. Сподіваємось, що й тим разом нам допоможе дівчина, знайома друга Чміля. Але не встигли, коли прийшли над Сян у тому місці, де мали переправитися — уже був день. Що робити? Де пересидіти до вечора? Тут ні ліска, ні садів — чисте поле. В довколишніх хатах польське шумовиння — переселенці з-за Бугу.

Бурлака і Чміль пробують перейти Сян убрид, але без успіху — вода холодна й глибока і дістатися на другий берег неможливо.

Ми розмістились у густих лозах і поставили знак, сподіваючись, що знайома дівчина побачить його на другому березі й подасть нам поміч. Землю встелили картопляним бадиллям, полягали й збилися в клубок, щоб було тепліше. Дехто й заснув. Грудневий ранок морозний, землю покрив іней. Із Сяну віє холодом, а від лежання болять боки. На другому боці Сяну бачимо хату знайомої дівчини, але, чи бачить вона наш знак? В селі вештаються польські вояки з недалекого летовища, а ми «дзвонимо зубами». Холод сковує ціле тіло і просимо Всевишнього, щоб нас ogrіло сонце.

Десь біля год. 11-ої чуємо голоси — якийсь поляк приїхав із сином на поле докінчити оранку. Тепер не сміємо навіть рухатися, бо можуть почути. Найменший неосторожний рух згубить нас. Вирішуємо, що в крайнім випадку затримаємо поляка, щоб не вчинив алярму в селі. Лежимо, як мертв'яки, мусимо видержати до вечора.

Здається, минула вічність, коли господар припинив оранку, поклав плуга на віз і готувався від'їжджати. Нас занепокоїла думка: може, він запримітив нас і їде до дому, щоб зголосити міліції? Але вже 3-тя година, поки заїде до села — прийде вечір, а ніч охоронить нас від ворога.

Коли господар від'їхав, Бурлака каже до провідника:

— Друже провіднику, мусимо випити по чарці, бо одубіємо від холоду.

— По чарці, а де ж її взяти? — питає провідник.

Бурлака витягнув пляшку самогону, яку два дні тому одержав від господаря з Хутора, і дав провідникові. Один за одним випиваємо по кілька ковтків і чуємо, як по нашому тілі проходить тепла хвиля. За кілька хвилин ми вже могли випростувати задеревілі ноги.

Зближався вечір, з другого берега Сяну не видно жодного знаку. Чи обманула нас дівчина, з якою домовився Чміль? Ні, для нього вона зробить все, мусить бути якась інша причина, чому не відзивається. Вже було темно, як провідник каже:

— Спробуємо ще раз перейти Сян убрід.

Пробують Бурлака і Чміль, але дійшли тільки до середини ріки і вернулися, трясучись, мов у пропасниці.

Врешті Чміль каже:

— Друже провіднику, нема іншої ради, нас трьох піде до Болестрашич. Будемо вдавати з себе польських вояків із леговища, а коли переправимось на другий берег Сяну — знайдемо човен, щоб перевезти вас і решту друзів.

Але провідник Летун відкинув цю пропозицію і сказав Бурлаці ще раз пробувати перейти Сян убрід. Спроба Бурлаки закінчилася ще гірше, він ледве вирвався з виру, що тягнув його на дно. Побачивши, що нема іншого виходу, провідник Летун заявив:

— Друже Чміль, беріть кого хочете і здійснюйте свій плян. Ми залишимося тут, будемо чекати. Коли вас здемаскують — захищайте себе зброєю, ми допоможемо вам із цього берега. Спішіться, щоб ранок не застав нас знову на цьому місці.

— Наказ, друже провіднику, — відповів Чміль. — Дайте мені Бурлаку і Цяпку. Чекайте нашого приходу з «оркестрою» або тихцем із човном.

Я зрадів, що Чміль вибрав мене, але одночасно подумав, що моя участь може спричинити провал. З-під мого цивільного плаща видно німецькі військові штани, що могло викликати підозріння і привести до здемаскування нашої трійки. Кажу про це провідникові, він під-

тверджує, що справді моя «уніформа» досить небезпечна. Але Чміль zareагував інакше:

— Скажи відверто — боїшся?

— Так, боюся, — відповідаю, — але не за себе, а за тебе, Бурлаку й інших.

— Друже Чміль, — каже провідник, — перепросить друга Цяпку, бо ваша репліка безпідставна.

Чміль, також сердитий, без слова рушив у дорогу, а за ним — Бурлака. Тепер вже ніхто не міг стримати мене і я пішов за ними, чув тільки голос провідника:

— Спішіться, але будьте обережні.

Я наздогнав Чміля і Бурлаку. Дійшовши до перших хат — зупиняємось: наслушуємо і обсервуємо. На одному подвір'ї чуємо голос господаря. Підходимо ближче і пізнаємо того самого поляка, що недавно орав поле біля нас. Разом із сином він скидав плуга з воза.

Бурлака, що був в уніформі польського сержанта, підійшов до господаря, привітався і запитав:

— Де живе комендант міліції? Ми вертаємось із відпустки, трохи запізнились і мусимо негайно дістатися на другий берег Сяну, на летовище, бо ще цієї ночі маємо службу.

— Ясек, — звернувся господар до сина, — запровадь панів вояків до коменданта міліції.

Ідемо з Ясеком у село, в напрямі Сяну, минаємо кілька хат і зустрічаємо якогось чоловіка.

— Це перевізник, — знайомить нас Ясек, — має ключі до човнів і може вас перевезти.

Ми подякували хлопцеві й він побіг додому. Разом із перевізником ідемо на станицю міліції. Перевізник також в уніформі міліціонера. Кажемо, що дуже поспішаємо і не маємо часу йти аж на станицю міліції. Перевізник пояснює нам, що без дозволу коменданта міліції не має права будь-кого перевезти, ще й уночі.

Жодні вмовляння Бурлаки не помагають. Нам приходить думка зв'язати перевізника, забрати від нього ключі, взяти човен і переправитись на другий берег. Але — наближаючись до човнів — зауважуємо, що там стоїть варта. До того ж перевізник каже, що станиця міліції «під боком». Отже, наш інтуїтивний план нереальний.

Бурлака і Чміль «торгуються» далі з перевізником, я тримаюся збоку, з готовою до стрілу десятизарядкою. Раптом бачу, що вартіві подались у напрямі станиці міліції. Може, наші «торги» з перевізником виявились їм підозрілими й вони пішли до коменданта? Буде халепа.

Я миттю підійшов до Бурлаки, торкнув його ліктем і вказав головою на станицю міліції. Він зрозумів мене і гостро звернувся до перевізника:

— Якщо відмовляєтесь перевезти нас на другий берег Сяну, зголосимо комендантові міліції, що саботуєте накази польської армії. Мусимо негайно бути на другому березі, нас чекає служба на летовищі.

Він узяв ключі від перевізника, зняв колодку і звільнив човен з ланцюга. Ми вскочили до човна, потягнувши й перевізника. Він почав кричати, колодна цівка автомата, приставлена до його грудей, успокоїла його. Човен уже був по середині ріки, як із станиці міліції вибігли міліціонери і криком хотіли завернути нас, але не стріляли, бо на човні був і їхній чоловік.

Діставшись на другий берег, Бурлака каже до перевізника:

— Маєш щастя, що перестав кричати і виконав наш наказ. Ми з Армії Крайової. Тепер вертайся до своїх і скажи, що коли не схочуть перевозити нас через Сян, то ми «перевеземо» їх на тамтой світ.

Заходимо до знайомої дівчини. Побачивши нас, майже плакала із жалю, що не могла нам допомогти. Вона бачила наш знак, але поляки вже довідалися про її ранішу поміч і почали стежити за нею. Отже, боялася виходити з хати і відповісти на наш знак, бо слідкуючи за нею поляки могли викрити і нас.

Я і Чміль залишилися на заставі, а Бурлака поїхав човном на другий берег по провідника і решту друзів. За кілька хвилин човен вертався, по середині Сяну ним «закрутило» і Чуйко голосно крикнув. На щастя, поки надбігли міліціонери — човен наблизився до берега. Провідник та інші вискочили з човна, пустивши його з водою, і дісталися на берег.

Ми пішли далі. Так після тяжкої подорожі по землі Ярославщини і Любачівщини ми знову опинилися на своєму терені, між своїми людьми. Правда, за час нашої відсутності багато змінилося. Села спорожніли, поляки вивезли українців на Схід, а деякі наші люди самі втекли на інші терени.

Відпочиваємо кілька днів у Станіславчику, лікуємо зболілі ноги. Нас чотирьох — Чуйко, Чміль, Лісовик і я — пішли відвідати моїх давніх знайомих у Германовичах.

Господиня і її дочки (з одною із них я мав одружитися) зустріли нас дуже радо й гостинно, не зважаючи на те, що тепер усі пляни й надії на родинне споріднення цілком розвіялися.

Кілька днів пізніше ми прийшли до села Корманичі й застали тут майже пустку. Більшість місцевих українців виїхала на Схід. Але в Корманичах була група провідника Орача і вона прийняла нас із великою радістю. Тут, несподівано, я зустрів Сірка, кол. коменданта жандармерії. Він так змінився, що я ледве пізнав його.

— Що з тобою сталося? — питаю.

— Дочекався такої ганьби, що й пережити не можу. Людей з нашого терену вивезли на Схід ще влітку. Наша застава, розміщена в лозах біля Мільніва, стала жертвою необережності, попала в руки поляків. Почалися всіпи, поляки оточували села, забирали людей, а наші сили виявились замалі. Нашу криївку викрили, щастя, що в той час ми вийшли з неї. Недавно тут була одна жінка з-за кордону (з України), вона з наших переселенців. Оповідала і про долю твого села, про всіпи і донощиттво «вождя» Я. і Рузі...

— Що ж сталося з іншими з твоєї групи?

— Я — у провідника Орача, провідник Заставний, Сич і Соловій — в охороні провідника Орлана, а решта — в командира Сухого-Крилача.

— Тепер будемо зустрічатись частіше, — кажу Сіркові, щоб хоч трохи розвіяти його пригнічення.

— Не знаю. Я навіть не знаю, що зі мною діється...

— Тримайся, не падай духом, все буде гаразд!

— Ні, Цяпко, не можу забути того, що сталося. Кажу тобі щиро, бо знаю тебе. Після тієї ганебної поразки в Красичах — не можу прийти до себе. Єдиний вихід — покарати зрадників.

— А знаєш їх?

— Знаю, вони сидять у нашому селі.

— А що із жінкою з-за кордону?

— Пішла із поштою на Схід.

Я мусів відійти, але мені було дуже тяжко лишати Сірка з такими чорними думками. Я також почував себе пригніченим. Коли вернувся до друзів, Чуйко здивовано запитав:

— Що сталося, виглядаєш, немов поховав наречену.

— Не одну і, мабуть, не останню. Забагато довідався про долю знаних мені людей, зокрема про ролі зрадників.

— Що ж — каже Лісовик, — про добрих людей згадують тільки по смерті, а про поганих говорять ще за їх життя.

Наша група пішла до лісу на нічліг. На другий день я знову зустрів Сірка і кажу:

— Не думай багато, бо справді одуриєш. Бережи свій розум, як найбільший скарб.

— Я навіть не знаю, чи маю хоч крихітку розуму, — відповів Сірко.

— Піди до лікаря.

— Тут лікар нічого не допоможе, буду спокійний тільки тоді, коли своїми руками знищу зрадників, жертвою яких упало стільки людей.

— Не спішися, вони не втечуть. Поспіх і непогамованість ще й тебе заженуть у могилу.

— Краще в могилі бути, ніж погодитися з думкою, що злочинці не покарані.

— Пам'ятаєш слова провідника Григора? На все прийде свій час. — Щоб відвернути його думки від цієї теми, питаю: — А що з твоєю дитиною?

— Казала мені жінка з-за кордону, що дитина здорова й гарно росте. Але, що з того? Заарештують мою жінку і дитина залишиться сама між чужими людьми. Забуде й батька, може й яничаром стане.

— Не тільки ти можеш стати забутим батьком для рідної дитини. Таких батьків сьогодні десятки тисяч. Але я вірю, що добрі люди візьмуть сироту під свою опіку і виховують такою, яким був її батько.

— Знаєш, що казала жінка з-за кордону про твого вуйка? — і очі Сірка засвітились.

— Що? — питаю насторожений.

— Він тепер найкраща наша людина і всіх знайомих переселенців підтримує духово.

— Для мене це радісна вістка.

— Бачиш, не всі падлюки, є і порядні люди. Ми також багато провинулись, — каже Сірко.

— Не розумію тебе, чому?

— Бо з падлюками забагато цяткалились, а за той час вони відправили в могилу тисячі невинних людей тільки за те, що допомагали нам.

Ми попрощались, мені й на думку не спало, що це остання наша зустріч. На другий рік, на весні, я довідався, що Сірко був пішов покарати зрадників і попав у руки поляків. Його зв'язаного вели до Перемишля і він вирішив, що краще вмерти, ніж іти на тортури і боротися із своїм сумлінням. Сірко кинувся на конвоїрів, повалив їх на землю і почав утікати — загинув від ворожих куль. Так закінчив своє життя комендант Сірко, Микола Галушка, на рідних йому теренах між Вапівцями і Коритниками.

Наша група відійшла в другий район, у якому кожен кут, кожне дерево й куц я знав, не гадаючи про людей. Тут я почував себе, як у рідному селі.

Минувши села Тисову і Трійцю, я пригадав собі, як ми переходили тими теренами раніше. Тоді з нами було два Євгени. Історію одного з них я вже подав, а другий тепер політвиховником у сотні командира Бурлаки. Тоді села на цьому терені пульсували життям, нині в них майже пуста. Людей забрали силою і вивезли на Схід. Як сумно на серці, що вже не чути радісних дитячих вигуків: «Наші, наші ідуть!»

В другому районі спокій. Виселивши більшість українців, польське військо майже не заходить до місцевих сіл, а польські газети пишуть, що тут «бандерівці вже знищені, залишилися тільки люди, які щиро віддані людській Польщі».

Тиждень пізніше до нашої групи прийшли Чміль і Бурлака, що були залишилися на відпочинку. Натомість Чуйко відійшов до «шпитальки», де й загинув на весні 1946 року в бою з поляками.

Провідник Летун повідомив нас, що йдемо в Карпати до провідника Зорича і курінного Рена. Я дуже зрадів, що побачу командира Рена, який був для нас не тільки зразковим борцем-командиром, а й духовим батьком. В найкритичніші хвилини, коли ми вичерпувались фізично й психічно, він привертав нам силу і віру, бадьорість і завзяття.

Наш відхід в Карпати відкладено, бо провідника Летуна несподівано викликано знову в перший район. В селі Корманичах ми застали групу провідника Орача і сотні командирів Бурлаки, Ластівки, Крилача-Сухого та чоту командира Громенка, що прибула з Бірчанщини. Словом — був цілий курінь.

Після наради провідників і командирів, провідник Летун повідомив нас, що курінь іде під самим Перемишлем до сіл Зеленка, Залісся, Кругель Малий і Великий, щоб покарати тих, що знущалися над українськими селянами, викинули їх з рідних хат і загарбали їхнє майно. Крім цього, наш наступ на польське військо мав розвіяти польську

пропаганду, що бандерівці на тих теренах уже знищені. Були й інші причини. Перша — в Перемишлі часто бували закордонні кореспонденти і ми хотіли задемонструвати перед цілим світом нашу боротьбу за Українську державу. Друга, — важливіша — з Кремля прийшов наказ, щоб усіх наших священиків, на чолі з єпископом Коциловським, вивезти до СРСР, а нашу катедру в Перемишлі забрати й замкнути. Ми дістали вістку, що наші священики відмовилися виїхати на Схід, а єпископ Коциловський заявив: »Вивезуть хіба мої кості«. Отже, хотіли задемонструвати нашу піддержку українській Церкві, її священикам і єпископові.

(Аж на весні 1946 року, 25-го квітня, поляки вислали своїх розбишак, які силою вдерлися до Перемиської катедри і заарештували всіх священиків. Єпископа Коциловського викинули на авто разом із його фотелем, бо він відмовився вийти добровільно. Всіх відвезли до Медики, що була в руках большевиків. Катедру перетворили на магазин, а пізніше передали польським єзуїтам).

25-го грудня 1945 року, саме на латинське Різдво, з'єднані відділи УПА дістали наказ маршувати на призначений терен. З ними ішла й група провідника Орача, а наша група, на чолі з провідником Летуном, добровільно прилучилась, щоб узяти участь у запланованім наступі на поляків.

Веземо полякам »різдвяний подарунок« — тяжкі міномети, якими привітаємо польське військо в Перемишлі. Кілька днів тому був упав сніг, а тепер топився, залишаючи по собі болото й калюжі. Мокрі й заболочені маршуємо вперед, жартуючи, що йдемо до поляків »з колядою«.

Біля Зеленки командир Бурлака затримав відділи, а мене й ще одного з охорони провідника Орача, місцевого, що знав терен, вислав на розвідку. В селі люди запрошували нас в гостину, але ми спішилися. Виконавши своє завдання, ми вернулися і здали звіт командирові Бурлаці.

Командир Бурлака призначив кожному відділові завдання. Я звернувся до провідника Летуна з проханням, щоб пустив мене до чоти Марка, в якій був мій друг Ясень. Діставши дозвіл, зголосився до командира Марка.

Ми дістали доручення йти на заставу біля Перемишля, а по дорозі знищити в Пральківцях водогін, що доставляв до міста воду.

Виконавши завдання, залишаємось на заставі. Чуємо, як у Перемишлі вибухають мінометні стрільна. Відділи УПА обстрілюють станицю УВП, залізничний двірець, площу біля брами і військові кошари. За нашими плечами горять порожні хати, з яких поляки забрали українців на Схід. Ніхто з поляків не буде користуватися працею і надбанням відвічних господарів цієї землі, яких силою вигнали до т. зв. УРСР.

Над ранком відділи УПА відійшли на відпочинок. Групи провідників Орача і Летуна ідуть з відділом командира Бурлаки. Розташувались у лісі біля Княжичів, зайнявши оборонні позиції. Біля год. 11-ої рано наша розвідка повідомила командира Бурлаку, що з Перемишля пустилась за нами в погоню сотня поляків і зближається до нас.

— Чудово, пане-брате, — каже командир Бурлака. — Дамо їм такого бобу, що не знатимуть, куди втікати. Але, не поспішайте, — звернувся він до командира Крилача, — пустіть їх під саму цівку.

— Наказ, друже командире! — відповів Крилач і пішов до своїх вояків.

У польському війську про командира Бурлаку розповідали різні легенди. Польські вояки під час бою із сотнею Бурлаки часто самі йшли в полон, бо знали, що з полону командир Бурлака їх звільнить, а в бою можуть загинути. Наприклад, один польський поручник був три рази в руках командира Бурлаки, і завжди вернувся до своїх. Коли відділ, яким він командував, діставав наказ шукати Бурлаку, то поручник старався не знайти його. Боявся тільки своїх, щоб не потрапити до тюрми.

Але командира Бурлаку поляки знали ще й з іншого боку. Почувши під час бою його наказ »Замкнути кільце!«, знали, що їм приходить кінець. Вистачило крикнути »Сотня Бурлаки вперед!« або »Сотня вдарити ззаду!« — і поляків там уже не було. Вони знали, що коли сотня Бурлаки вдарить спереду — розтрощить цілу середину, а коли ззаду — вже ніхто не втече.

І ось тепер сотня польського війська пройшла майже мимо нас, не більше як 50 метрів від наших позицій, немов не бачила сотні Бурлаки. Командир польської сотні, вернувшись до Перемишля, напевне згосив, що не знайшов Бурлаки.

Коли польське військо відійшло, до нас прийшов провідник Летун і сказав, що йдемо в напрямі села Брилинці, де має зустрітись з провідниками Тарасом і Григором, а звідти — в Карпати.

Після короткої зустрічі з названими провідниками, ми пішли в другий район, де нас чекав провідник Потап у вістуну Жара (Вістун Жар — велетень, що вітав нас, коли наша група прийшла з Коростенка і шукала зв'язку з УПА).

У провідника Потапа відпочиваємо кілька днів, потім нам дали місцевих бойовиків і ми подались у п'ятий район до провідника СБ Орлика. Перетявши села Грузьову, Тростянець, Завадку і Станкову, ми зупинились у Ракові, де застали бойовиків коменданта Словака і провідника Орлика — референта СБ у п'ятому районі.

В Ракові були цілу добу, а потім дістали двох зв'язкових і — перетявши Солоний Верх — дійшли до залізничного шляху. Відпочиваючи в поблиській хаті одного українця, ми вислали його дочку на розвідку, а коли вона вернулась — подякували господареві за гостину, минули тунель, перейшли залізничні рейки і полями дістались над Сян. Тут нас перевезли човном на другий берег і вже в білий день ідемо в напрямі Бережниць Нижньої.

Опинившись на горбку, я став як укопаний: у долині, де минулого року було розкішне село, стирчали самі обгорілі комини. Його спалили поляки і большевики, але не в бою з УПА, а просто з пімсти за те, що

мешканці Бережниці Нижньої були свідомими українцями і допомагали відділам УПА, а їхні сини тинули зі зброєю в руках, бо вибрали чесну смерть замість рабського життя.

Ми зайшли в село. Частина його мешканців ще залишилась і жила в землянках. Нас привітали так щиро, як і колись. Вони не нарікали, але стискали кулаки і чекали радісної вістки, коли УПА відплатить ворогам за всі кривди і знущання над українцями.

Ось миною хату, в якій рік тому квартирувала наша чота. Тепер чорніє тільки стовбур комина. Колись у липневий тихий вечір тут лунали пісні, ще й тепер у своїй уяві бачу тих гарних, міцно збудованих підгірських дівчат, що щасливим усміхом й іскристими очима вітали своє рідне військо. Чи прочували вони тоді, що з ними станеться?

Іду цією самою дорогою, в напрямі села Березка, що й колись. Дивлюся на згарища й на пусті вулиці. Навіть вірити не хочеться, що це дійсність. Правда, тепер зима, а минулого року, коли я ішов цією дорогою, було літо. Це був початок організації наших збройних сил, нині — в нас уже сотні, курені, цілі військові з'єднання. Тоді нас було ще мало, сьогодні про нас знає кожна дитина. Тепер нас бояться вороги і сповнені звірською люттю мстяться на безборонних українських селах.

Ідемо далі в білий день. У Великій Волі зупиняємось на відпочинок і посилаємо зв'язкового по групу бойовиків надрайонового коменданта Шугая.

Увечері до нас прийшла група Шугая і ми перейшли на інші квартири. Вночі впав сніг.

Провідник Летун має багато праці, а ми, тим часом, запізнаємось із бойовиками Шугая — це Марко, Шпак, Сорока, Білий, Соколенко, Чумак і десятка інших, псевд яких уже не пам'ятаю. Всі вони — одчайдушні бойовики.

Висилаємо в терен розвідки, щоб забезпечити себе від несподіваного наскоку ворога, а на високій горі чатує наш зорець.

І знову пригадуються мені минулі часи. Люди й тепер не змінилися, допомагають нам старі й малі, чим тільки можуть. Вони говорять про нас, як про «свое» або «наше» військо.

Наближалось українське Різдво. Маємо багато запрошень на свята, але нікому не обіцяємо, бо все залежить від того, яка буде ситуація в терені. Знаємо, що ворог використовує наші найбільші свята для несподіваного наскоку на українські села, тому мусимо бути обережні.

Провідник Летун дав Шугасві наказ, щоб його бойовики перейшли до іншого села і приготували для нас різдвяну вечерю.

Вночі з 5-го на 6-го січня 1946 року ми сіли на сани і поїхали в напрямі села Березка, а звідти битим шляхом аж під Вовковию, польське бандитське гніздо. У Вовковії стояла найбільша польська залога, яка тероризувала довколишні українські села.

Переправившись через річку Солянку, в'їжджаємо до села Терка, в якому я вже був раніше з куренем командира Рена. Після короткого відпочинку, знову перетинаємо річку Солянку і ідемо далі, аж врешті

нас затримали кур'ери командира Рена. Прочитавши записку від нього, провідник Летун дав наказ:

— Друже Шугай, командир Рен у селі Лоп'янка, прошу провадити до нього.

Так на самий Свят-вечір ми прибули до села Лоп'янка, де застали командира Рена із стрільцем Галаном, його єдиним охоронцем. Командир Рен, немов жартуючи, казав: »Навіщо мені більша охорона, я ж на рідній землі, між своїми людьми, почуваюсь, як у себе дома«.

Я дивлюсь на командира Рена, згадую Букову Берду, перехід фронту, большевицьке запілля і думаю, що ми ніколи не витримали б такої важкої проби без нього. Він і тепер не змінився: міцно збудований, як дуб, пристійний, з гарним обличчям, але його волосся вже покритось сріблом, а чоло зоране глибокими борознами. У його очах, як і колись, якась нерозгадана сила, в них сильна воля і батьківська любов до своїх вояків.

Він прийшов до нас на Свят-Вечір, щоб зустрітися з вояками й бойовиками, поговорити з ними, розпитати про їх життя та про долю їхніх родин.

Коли я згадав, що також був на Буковій Берді, очі командира заискрились і почались спомины про минуле.

— Так, пане-брате, — сказав командир Рен, — це були дні проби наших сил і вони увійдуть до історії України. В цьому чині є і маленька твоя частка.

Я зніяковів і промовив:

— Друже командире, це ваша заслуга, що в тяжку годину ви прийняли нас і виховали на вояків Української Повстанської Армії.

— Це правда, що на мені була відповідальність за вас, але і я вчився, як і ви. Мною керував хтось сильніший, хтось, хто давав мені силу, ідеї і віру. А знаєш, пане-брате, хто? Організація Українських Націоналістів-революціонерів і її провідник! Без ОУН, без її Проводу, ми були б зграєю людей, що самі не знають, чого хочуть і до чого прямують.

Пригадай, пане-брате, що було з тими людьми, мельниківцями, що таборували на сусідній горі Букової Берди. Вони самі не знали, яке їхнє завдання, що з собою діяти, бо були відірвані від свого проводу. І в той час, коли ми боролися з ворогом, вони забавлялись із жидівочками.

— Так, друже командире, але вони послушали вас і на ваш заклик прийшли до нас.

— Прийшли, та не всі, тільки мала горстка. Прийшли ті, для яких Україна була дорожча від партійних переконань, які хотіли боротися з ворогом, але не мали проводу. Ми дали їм приклад і вони пішли з нами, підпорядкувавшись проводові УПА. А решта? Подались за кордон! Чи дійшли? — не знаємо. Ми не залишили рідної землі, бо мали свою мету. Наша сила зростала, як бойовий і політичний авангард українського народу в його боротьбі за свою вільну соборну державу.

Наш народ не залишив своєї землі й наше місце з ним. Гинуть десятки тисяч, страждають мільйони, але не коряться ворогові. ОУН залишилась з народом, вона дала йому збройну силу — УПА. Народ знає, хто Степан Бандера, знає, хто такі бандерівці, за що й проти кого боряться.

Командир Рен припинив розмову з нами, що тривала майже годину, бо прийшла нова група — д-р Вуйко із своєю охороною. Такої охорони не мав жоден командир чи провідник, його супроводжав цілий рій — десять бойовиків.

Святий Вечір. У хаті на прикрашених дівчатами столах традиційні страви. На долівці солома, а в куті дідух. Це бойовики коменданта Шугая під керівництвом провідниці Христі влаштували нам таку багату святу вечерю. Провідниця Христя для всіх, як рідна мама, вона разом з дівчатами дбає, щоб у нас запанував родинний, святковий настрій.

Ми засіли за столи і кожний думками помандрував до рідної хати або десь далеко, в невідоме місце, де опинилась його родина.

— Христос Родився, друзі! — пролунав бадьорий голос командира Рена. Ми всі встали, а він продовжував. — Дай, Боже, в щасті й здоров'ю ті свята перебути і кращих дочекати. Дай, Боже, щоб вони були останні перед воскресінням України, щоб наступне Різдво ми вже святкували у своїй самостійній соборній державі. Кріпиться, друзі, духом, не падайте в зневіру, ідіть твердим кроком від перемоги до перемоги. Гарячий привіт вам від Командування УПА, від головного командира Тараса Чупринки!

А тепер подякуймо Богові за все молитвою і вшануймо пам'ять тих друзів, що впали в боротьбі за визволення України.

Після молитви і однохвилинної мовчанки, провідник Летун подякував командирові Ренові за побажання і кількома словами передав нам привіт від крайового провідника Стяга, від Проводу ОУН і провідника Степана Бандери, який напевне серцем і думками сьогодні з нами.

Своє слово провідник Летун закінчив привітом »Слава Україні!«, а ми відповіли грімким »Героям Слава!«

Споживаємо Божі дари й на хвилину забуваємо, що ми не в дома. На столі горить свічка, пригасає нафтова лампа і залунала пісня на честь Новонародженого Христа. Колядуємо всі, чути сильний бас командира Рена, але він чомусь постійно зиркає на годинника і морщить густі брови. Раптом до хати вбігає стійковий і зголошує:

— Друже командире, з боку Тісної чути стрілянину, іде бій.

Командир Рен встав і вийшов надвір, а за ним — ми. Він слухає, як десь далеко клеочуть кулемети і каже:

— Це сотня Мирона. Вона дістала наказ заатакувати поляків у Тісній, щоб налякати їх і відібрати їм охоту чинити сьогодні наскоки на українські села.

Бій не втихає, навпаки — клекіт кулеметів змагається і сильним відгомонам губиться у далеких просторах. Командир Рен пильно вслухується в гомін бою, вдивляється у простір, а потім каже:

— Гаряче нашим, навіть святої вечері спожити спокійно ворог не дає. А знаєте, друже, — звертається до провідника Летуна, — на вашому терені ось у той самий час командир Коник атакує Бірчу. Він поклявся: »Або сам загину, або Бірча перестане бути пострахом для українських сіл«.

Ми ще довго стояли надворі в цю холодну різдвяну ніч. Прислухувались до клекоту кулеметів і в уяві бачили, як наші друзі у глибоких снігах змагаються з ворогом. Нам здавалося, що ми вчинили якесь святотатство, бо в той час, коли розгощаємось багатою свят-вечерею наші друзі проливають свою кров, віддають своє життя, щоб захистити нас від несподіваного нападу ворога.

Ми вернулися до хати. Надворі залишилися тільки командир Рен і провідник Летун. Вони довго щось говорили, а потім провідник Летун прийшов до нас. Крізь вікно ми бачили самотню постать командира Рена. Він стояв непорушно на снігу, під зоряним небом, немов зачарований казковий велетень. Холод не брав його, бо серцем і думками він був там, де клекотів бій — у Тісній, у Бірчі...

На Різдво був сильний мороз, але пригріло сонце і стало тепліше. Ми всі пішли до місцевої церкви на Службу Божу, щоб подякувати Всевишньому за те, що дозволив нам дочекати ще одного Різдва Христового та просити Його дати нашому народові волю і кращу долю.

Опівдні прибула сотня командира Мирона, яка минулої ночі атакувала поляків у Тісній. Місцеві люди зготовили для неї обід. Потім прийшли провідники Гуцул і Цок, а з ними і мої давні друзі — Малий і Чалий, від яких я довідався про смерть друга Стальки з Малкович. Того ж дня прибули й інші провідники СБ на відправу з провідником Летуном, між ними і провідник Беркут із так званого Трикутника та один із села Красич.

Коли відправа провідників закінчилась, ми дістали наказ готуватись до відходу на наш терен.

(Далі буде)

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

Марк ТВЕН

ОСОБИСТІ СПОГАДИ ПРО ЖАННУ Д'АРК СЬЕРА ЛЮІ ДЕ КОНТА*

*«Звернімо увагу на одну важливу особливість.
З того часу, відколи почала писатися історія,
Жанна д'Арк єдина з-поміж жінок і чоловіків,
яка будь-коли у 17 років свого життя займала по-
саду головного командира озброєних сил країни».*
Л а й о ш К о ш у т

Передмова перекладача

Щоб правдиво описати визначну особистість, треба підходити до неї не з міркою сучасної епохи, а з міркою тієї епохи, у якій вона жила. Найшляхетніші особистості минулих віків значною мірою бліднуть і їхня авреоля меркне, коли дивитись на них із позицій пізніших часів. Мабуть, ні одна людина, яка вславилася чотири-п'ять сторіч тому, не витримала б докладної «перевірки», якби посуджувати її згідно з нинішніми поглядами. Але ось Жанна д'Арк — особливе явище! Людина, яку сміло можна міряти міркою яких завгодно часів. Візьмим будь-який критерій, чи навіть усі критерії разом, а вона залишається бездоганною, як ідеал досконалості, і вічно стоятиме на висоті, якої не в стані досягнути ніхто із смертних.

Коли візьмемо до уваги, що доба, в якій вона жила, відома в історії як доба найжорстокіша, найпростакуватіша, шорстка і розпусна з часів варварства, то доводиться вважати за чудо, що на такому ґрунті зродилась і виросла небуденна квітка. Жанна д'Арк та її доба — дві протилежності, як день і ніч. Жанна була правдомовна в той час, коли брехня ніколи не покидала уст її сучасників; була чесна в той час, коли тямка чесноти не існувала; дотримувала своє слово тоді, коли цього ні від кого навіть не сподівалися; вживала свій потужний розум для великих задумів і для великих чинів у той час, коли інші великі розуми витрачалися на принадні забавки або на задоволення свого дріб'язкового честолюбства; була скромна й делікатна в масово-загальній безсоромності й необтесаності; була сповнена співчуттям, коли довкола панувала найбільша жорстокість; була стійка там, де стій-

* Вільний переклад із старофранцузької мови, 1895-1896 роки; переклав на українську мову д-р Дмитро Куликовський.

Про Жанну д'Арк і всі відомості до свого оповідання Марк Твен черпав, як сам подає, з наступних джерел: Ж. Е. Ж. Кішера, *Засуд і виправдання Жанни д'Арк*; Ж. Фабро, *Засуд Жанни д'Арк*; Г. А. Валона, *Жанна д'Арк*; М. Сепе, *Жанна д'Арк*; Ж. Мішле, *Жанна д'Арк*; Беррія де Сен-Прі, *Родина Жанни д'Арк*; Графиня А. де Шабанн, *Діва з Льотрінгії*; Монсенйор Рікар, *Блаженна Жанна д'Арк*; Джон О'Таган, *Жанна д'Арк*; Дженет Такі, *Діва Жанна*.

кість не існувала; дорожила честю, коли загальна честь була забута; була незламна в своїй вірі, немов скала, в той час, коли люди в ніщо не вірили і з усього глузували; була вірна тоді, коли довкола панувала зрада; зберігала гідність у часи низького підлабузництва; була безмежно мужня в той час, коли її співгромадяни вже втратили всяку надію і мужність; була несплямлено-чиста душею і тілом у той час, коли її суспільство, навіть найвище, було розбещене до шпiku своїх кісток. Ось які властивості сполучались у ній тоді, коли злочин був звичайною поведінкою вельмож і володарів; у той час, коли стовпи християнських релігій дивували своїм чорним життям навіть розбещених сучасників, життям, що було переповнене невимовними зрадами, жорстокістю і мерзотністю.

Вона, мабуть, єдина відома історична особа, яка абсолютно не мала на меті користолюбства. Не промовила жодного слова і не вчинила жодного кроку, з яких були б помітні її самолюбні прямуювання. Вона врятувала безпритульного короля, знову його коронувала, а коли за це запропонували їй нагороду й почесні, — від усього цього відмовилась. Все, що вона для себе просила в короля — це дозволити їй вернутися у своє село і знову пасти овець, вернутися в мамині обійми, щоб знову їй допомогати. Ось і все, про що мріяв той незіпсутий успіхами вождь переможної армії, співвоєк князів і божище захопленого та вдячного народу.

Чини Жанни д'Арк можна зарахувати до найвеличавіших в історії, особливо, коли взяти до уваги обставини, у яких вона діяла, всі перешкоди, що їх треба було поборювати, і засоби, якими вона диспонувала. Наприклад, Цезар завоював чимало країн, але ж із ним були досвідчені, безстрашні римські ветерани, він же і сам відзначався як досвідчений воєк. Наполеон стирив із свого шляху кращі армії Європи, але ж і він був випробуванним стратегом у воєнних мистецтві, почав свої походи з військом патріотів, запалених і натхненних новим, чудодійним духом Волі, що ним дихала на них Революція; він був оточений палкими, пристрасними молодиками, що жадібно засвоювали величаву науку війни, а не старими, розбитими розпачем солдатами, що уціліли від безконечних поразок.

А ось Жанна д'Арк — ще дитина, неук, неписьменна сільська дівчина, нікому невідома, без усяких зв'язків. Вона застала свою велику країну в кайданах, безжалісно розпластану під чоботом чужинця. Скарбниця державна порожня, воєки розбіглися, розуми окупіли, відвага в серцях погасла під час довгого чужинецького поневолення і внутрішньої гризні. Король переляканий, уже покоровився своїй долі, готовий утікати закордон. А Жанна поклала руки на цього трупа нації і мрець воскрес, підвівся і пішов за нею. Вона повела французів від перемоги до перемоги, змінила перебіг Сторічної війни, завдала смертельних ударів англійській потузі... І загинула, здобувши заслужено ім'я *визволительки Франції*, яке їй і донині належить.

Замість нагороди, король Франції, якого вона знову на трон посадила, байдуже дивився, як французькі попи вхопили шляхетну дівчинку —

найбільш невинне, прекрасне й подиву гідне створіння, яке будь-коли з'явилося на світі — та живцем спалили на костирі.

Життєпис Жанни д'Арк має одну особливість, яка відрізняє його від усіх інших життєписів: — *це єдина історія людського життя, що дійшла до нас у свідченнях, складених під присягою*. Офіційні записи Велького суду з 1431 року та Виправдального процесу, що відбувся чверть віку пізніше, донині зберігаються у французьких державних архівах і з незвичайною повністю відбивають усі події її життя. Жодне людське життя з тих уже далеких часів не є нам так повністю і певно відоме.

Сьєр Люї де Конт у своїх «Особистих споминах» ніяк не суперечить її офіційному життєписові, тому всі факти підтверджують правдивість його оповідання. Коли ж мова про різні подробиці, що їх він подає нам, то ми змушені вірити йому на слово.

Д-р Дмитро Куликовський

Сьєр Люї де Конт до своїх сестрінок і сестрінок

Тепер у нас 1492 рік. Мені вісімдесят і два роки. Те, що оповім вам — я бачив у дитинстві й у молодості на власні очі.

В усіх піснях, оповіданнях і хроніках про Жанну д'Арк, що їх ви і увесь світ співаєте, читаєте й вивчаєте з книжок, завдяки новому мистецтву друкування книг, згадується і моє ім'я — Люї де Конта. Я був її пажем і писарем, був з нею від початку й до кінця її життя.

Виростали ми з нею в одному селі. Бувши ще дітьми, я кожного дня бавився з нею так, як ви бавитеся із своїми однолітками. Тепер, коли ми зрозуміли всю її велич, коли ім'я її гремить по цілому світі, мої слова можуть видаватися дивними. Це так само, як би свічечка сказала про вічне сонце, що сяє в небі: «Ми з ним приятелювали, коли обоє були ще свічечками». Одначе, все це правда. Я товаришував із нею у її іграх, а потім воював рядом із нею. Ще й досі зберігаю у пам'яті її милу маленьку постать: притулившись до гриви коня, вона провадить у бій французькі війська, вітер хвилює її волоссям, її срібна зброя миготить у самій гущавині бою, часом її заслоняють розпатлані кінські гриви, щити, піднесені мечі й пишні султани на шоломах.

Я був з нею докінця, до того чорного дня, що вкрив вічним соромом її убивць — французьких попів, запроданців англійських, і Францію, що нічого не вчинила для її порятунку. Моя рука була останньою, яку вона потиснула.

З того часу уплинули роки, десятки років; тепер, коли образ незвичайної дівчинки — блискучого метеору, що пролетів через небо Франції, згаснувши в куряві вогнища — відходить усе далі й далі до глибин минулого, стає усе більш і більш таємничим, хвилюючим і чудовим, я, нарешті, цілком зрозумів, що це був найшляхетніший вчинок, який відбувся будь-коли на землі, крім Одного.

Розділ I

У ДОМРЕМІ

Коли по Парижу вовки волочилися. Я, сьєр Люї де Конт, народився у Нефшато 6-го січня 1410 року, себто — два роки перед народженням у Домремі Жанни д'Арк. Мої батьки втекли до цього закутня із паризьких околиць у перші роки нашого сторіччя. Арманьяки за своїми політичними переконаннями, себто — патріоти, вони підтримували нашого, французького, короля, хоч він був несповна розуму. Бургундська партія, яка трималася англійців, щент пограбувала моїх батьків. У батька забрали все, крім шляхетського титулу, до Нефшато він прийшов жебраком і душевно зломаною людиною. Натомість політична ситуація тут йому подобалась, — і це вже щось було! Він знайшов відносний спокій, залишивши країну, наповнену фуріями, скаженими та антипками, де вбивство стало звичайною справою і де ніхто не почував себе безпечно. У Парижі кожної ночі грабунки й підпали, і то без перешкод, безкарно. Сонце сходило над руїнами, з яких ще курилося. На вулицях валялися понівечені трупи, до нага роздягнені злодіями, які грабували після убивців. І ніхто не смів їх ховати, трупи гнили, наповняли повітря заразливими бацилями і поширювали хвороби.

І справді, незабаром появилася чума. Люди гинули, як мухи, а ховали їх потайки вночі, бо відверто ховати було заборонено. Так приховувались дійсні розміри злиденности, щоб не викликати ще більшого переполоху. Як завершення лиха, ще й зима була незвичайно сувора, такої зими Франція не мала вже літ із п'ятсот. Голод, чума, різня, холод, сніг — усе це впало на Париж. Мерці купами вкривали вулиці, а вовки в білий день приходили до міста й пожирали їх.

Так, Франція переживала тяжкі часи! А до того ж — уже три чверті віку англійські кливаки глибоко в'їдалися у її тіло; французькі вояки, під впливом постійних поразок, настільки втратили свою вартість, що сама поява англійського війська примушувала їх до утечі.

Мені було п'ять років, як на Францію впало страшне нещастя — поразка біля Азенкуру. Англійський король поїхав додому, щоб відсвяткувати перемогу, залишивши Францію самоволі »вільних банд«, що вислугувалися бургундській партії. Одна з тих банд однієї ночі напала на Нефшато, підпаливши наш дім. При світлі пожару я бачив, як убивали всіх моїх рідних, — крім старшого брата, вашого предка, що в той час був при дворі. Я чув, як вони благали милосердя, але вбивці тільки насміхалися над ними. Мене не завважили і я врятувався. Коли злодії відійшли, я виліз із свого сховку і всю ніч проплакав на пожарищі: був самотний серед трупів і ранених — усі ж інші втекли або поховалися.

Потім мене відвезли до Домремі, до священика. Його ключниця заступила мені маму. Священик навчив мене грамоти і нас двох були єдиними письменними на ціле село.

Мені вже йшов шостий рік, коли знайшов притулок у доброго священика Гійома Фронта. Ми жили біля церкви, позаду якої був город батьків Жанни. Родина Жанни складалася з батька — Жака д'Арка, його дружини — Ізабелли Роме, трьох синів — десятирічного Жака, восьмирічного П'єра та семирічного Жана, та дочок — чотирирічної Жанни й однорічної, ще при грудях, маленької Катрусі. Всі вони були постійними співучасниками моїх забав. Я мав ще й приятелів, між якими вирізнялися чотири хлопчики — П'єр Морель, Ет'єн Роз, Ноель Ренгессон і Едмон Обрі, батько якого був сільським мером, та дві дівчинки, однолітки Жанни, її улюблені подружки: одна звалася Ометта, а друга — Маленька Менжетта. Прості сільські дівчатка, як і сама Жанна, пізніше вийшли заміж за простих селян. Як бачите, вони були найнижчого походження, але прийшов час, коли кожний, хто проїжджав нашим селом, незалежно від своєї вельможности, обов'язково йшов поклонитися цим двом скромним стареньким жінкам, які замолоду мали щастя бути подружками Жанни д'Арка.

Всі вони були милі, найзвичайніші селянські дітки, не дуже розвинені, нічого від них і не можна вимагати, але добросердні й товариські; вони слухали своїх батьків і священика, а підростаючи — без роздумів перейняли від старших усі їх пересуди та упередження. Успадкували й релігійні вірування та політичні переконання. Ян Гус і його прихильники в той час оголосили війну Церкві, але в Домремі цією подією ніхто не турбувався, а коли виник розкол Церкви — мені було чотирнадцять років. Наслідком розколу нагло з'явилися аж три папи, проте в Домремі й це не викликало найменших сумнівів, бо хто в Римі — той і справжній папа, а хто був поза Римом — той у нас за папу не вважався. Всі обивателі нашого села були арманьяками-патріотами, а ми, діти, найбільш ненавиділи слова — »англієць« і »бурґундець«.

Розділ II

ЧАРІВНЕ ДЕРЕВО ДОМРЕМІ

Сільце Домремі нічим не відрізнялося від інших сіл тих далеких часів. Криві й вузькі вулички, отінені солом'яними дахами, пробігали між хатами, схожими на клуні. Світло скупо доходило до них крізь віконця, а правдивіше — крізь діри в стінах, що були закриті дерев'яними віконцями. Долівки в хатах глиняні, сама ж хата майже без жодного устаткування. Головним заняттям селян були розплід і плекання овець та корів. Усі діти пасли скотину.

Наша місцевість дуже мальовнича. Перед селом, аж до самої річки Мьоз, стелилася квітчаста долина; позаду села мирно підіймався порослий травою холм, на вершку якого ріс тустий дубовий темний ліс,

що особливо вабив до себе нас, дітей: там колись проживали розбійники і відбувалися вбивства, а ще раніше виводилися величезні смоки-дракони, що із своїх ніздрів вергали полум'я і отруйний дим.

Один із таких смоків дожив до наших часів. Був довгий, як дерево, а грубий, як добра бочка, вкритий лускою, немов черепицею, його очі яскраво-червоні та великі, як ширококрисий бриль, хвіст же мав роздвоєний, немов якір, а завбільшки був — вже навіть не знаю який, але дуже великий. Такий хвіст навіть у смока буває зрідка, як казали тямущі люди. Казали теж, що барву мав блакитну, із золотими цятками, хоч ніхто не міг присягнути, бо ніхто й не бачив його, все ж складалась про нього така уява.

Я з цією думкою не погоджуюсь, бо вважаю за нісенітницю, коли створюється про щось уява без будь-яких фактів. Це так, якби змайструвати людину без кісток, вона може бути й дуже гарна, але — не мавши на чому триматися — впаде. Маю намір колись докладніше зупинитись над цим питанням, щоб довести правдивість мого погляду. Про самого смока я завжди думав, що він золотий без будь-якої блакиті, бо таким смок повинен бути. Траплялося, що він виходив на царину лісу, — одного разу П'єр Морель був у лісі й розпізнав смока по його смороді. Подумати навіть страшно, як часом близько смертельна небезпека, а ми про неї навіть не догадуємось!

Колись, у давнину, сотки лицарів були б пішли до лісу, щоб убити того смока й одержати належну нагороду, але в наші дні цього вже не практикують: винищення смоків доручено священикам, тому нашим смоком зайнявся о. Гійом Фронт. Він провів цариною лісу хресну процесію, із свічками, з кадилом та з хоругвами, а самого смока вигнав особливим заклинанням. З того часу смок зник, хоч багато людей говорили, що сморід по нім залишився, одначе, правду сказавши, ніхто його не відчував. Все ж така думка була навіть без фактів. Я добре знаю, що смок проживав у наших лісі, але, чи він там залишився й після заклинання, цього вже не можу сказати.

На самім холмі з боку Вокулеру, на галяві, вкритій густою травою, ріс могутній бук, широко розкинувши своє гілля, від якого падала густа тінь. А біля бука із землі било чисте холодно-гоже джерело. У дні літньої спеки сюди сходилися діти, — і так уже було років із п'ятсот. Діти часом співали, танцювали довкола дерева, пили гожу воду з джерела й чудово забавлялися. Часто вони з квіток сплітали вінки, розвішували їх на дереві й над потічком, — як дарунок лісовичкам, які там проживали. Лісовички були особливо вдоволені, бо вони, як і феї, дуже примхливі, любуються усім гарним, наприклад, люблять вінки з польових квіток.

Із вдячності лісовички робили дітям багато прислуг: дбали, щоб джерело не висихало, щоб завжди було чисте і гоже, проганяли від нього гадюк та різних кусливих комах. Повних п'ятсот років, а переказ каже, що навіть і тисячу, ніщо не порушувало згоди між дітьми й лісовичками: між ними панували взаємна любов і повне довір'я. Коли

якась дитина вмирала, лісовички сумували не менше, ніж друзі дитини, вони в день похорону, рано, вішали імортелі над тим місцем, де, звичайно, померла дитина сідала під деревом. Це знаю не з чуток, бачив на власні очі. Ми всі знали, що квіти вішали лісовички, бо вони (квіти) були чорні, яких у Франції нема.

З давніх-давен усі діти, що виростали в Домремі, звалися »Дітьми Дерева«, та й любили цю назву — вона давала їм якусь таємничу перевагу, єдину в цілому світі: коли наставав час їх смерти, тоді, між іншими сумними видіннями, що з'являлися перед їхнім згасаючим зором, було й Дерево в усій своїй красі, але воно з'являлося лише тому, в кого було спокійне сумління. Так казали одні. Інші твердили, що Дерево з'являється двічі: перший раз — років зо два перед смертю, як попередження для того, хто загруз у гріхах; тоді Дерево з'являлося цілком оголене, як це буває взимку, і грішника проймав жак. Якщо він після цього каявся, Дерево знову з'являлося йому, але вже зодягненим у пишне літнє листя; якщо ж не каявся, видіння вже не повторялося і грішник умирив, знаючи, що його чекають вічні муки. А ще інші казали, що видіння з'являється лиш один раз і тільки тим праведникам, яким доводиться умирати на чужині, сповненим тугою за батьківщиною. Що ж може краще пригадати їм рідний край, як не Дерево — улюблений товариш їхніх забав у щасливі, безповоротні дні дитячих років?

Ось такими були місцеві перекази. Одні вірили одним, а інші — другим. Я ж знаю, що найправдивіший був переказ останній. Я не кажу щось проти інших переказів, бо — можливо — і в них є якась частка правди. Але про правдивість останнього переказу я знаю цілком певно, тому думаю, що краще триматися того, що добре знаєш і не судити про речі, в яких ти непевний, — так буде найкраще!

Я знаю, що коли будь-хто з Дітей Дерева вмирає на чужині й перед смертю замирюється з Богом, він думкою лине до далекої батьківщини і тоді небесна заслона перед ним відслонюється, — йому з'являється Чарівний Бук, зодягнений у золоте сляво; він бачить луку в квітах, що повільно спадає до річки, і вдихує пахощі рідних квітів. Після того привид блідне й погасає, а той, хто його бачив, уже знає, що вмирає. Коли ж дивитись на його змінене обличчя, ви теж зрозумієте, що він бачив небесний знак.

Ми з Жанною були про це однакової думки, але П'єр Морель, Жак д'Арк і багато інших вірили, що привид з'являється двічі й тільки грішникам. Вони переконували нас, що знають про це найкраще. Мабуть, так думали і їхні батьки, так і переказали їм, — аджеж у цьому світі ми майже все одержуємо з других рук.

Правда, дещо ніби говорить і про те, що видиво з'являється двічі. З давніх-давен у нашій селі була така звичка, що коли хтось раптово блід і штивнів, немов перед якимсь таємним жахом, то про нього пошепки казали: »Він, мабуть, згрішив і мав попередження!« На це співбесідник, тремтячи й теж пошепки, відповідав: »Так, так, бідака, він побачив Дерево!«

Розуміється, це важливі докази, яких так легенько відбити не можна, що впродовж віків запроваджувалося, поступово перетворюється в незаперечну правду, — а це вже фортеця, яка стоїть непорушно.

Упродовж мого довгого життя мені кілька разів доводилось спостерігати, як Дерево заздалегідь провіщало людині смерть, але ні в одному з тих випадків ця людина не була грішником. Саме ж видіння, навпаки, являлось знаком Божої ласки. Добру звістку про викуплення від гріхів, яку, звичайно, подається душі в смертний час, видіння приносило заздалегідь, а з цією звісткою наставляв і блаженний спокій. Я вже старий і немічний, спокійно в душі чекаю свого часу, бо бачив Дерево.

З давніх-давен діти виводили гагілку довкола Чарівного Дерева, співали пісню, яка так і зветься »Чарівний Бурлемонський Бук«. Мелодія її особлива — чудернацька, але й приємна, вона завжди мені причувається, коли засинаю, коли почуваю себе чимось засмученим або змученим; вона заколисує мене і немов переносить крізь далечинь та нічну темряву на батьківщину. Чужій людині важко зрозуміти, чим була впродовж сторіч ця пісня для Дітей Дерева, які опинялися на чужих землях, між чужими мовами і звичаями. Вона може видаватися вам простою і немудрою, але згадайте, чим ця пісня була для нас і які образи викликала в нашій душі, тоді й ви зрозумієте, чому під час співу її останніх слів наші очі наповнюються сльозами, а голос наш дрижить:

»У час нещастя, на чужині
З'явись нам, старий друже!«

Згадайте також і те, що Жанна д'Арк, будучи дитиною, співала цю пісню разом із нами, коли ходила в колі довкола Дерева, — вона її дуже любила. А це робить пісню священною.

*Чарівний Бурлемонський Бук
Дитяча пісня*

»Чому такі свіжі твої листочки,
Чарівний Бурлемонський Буку?
Від сліз дітей ти так позеленів!
Ти сльози висушував наші,
Ти горе наше лікував
І де дзюрчав із сліз струмок,
Ти там свій розгортав листок.

Звідкіль та міць твоїх гілляк,
Чарівний Бурлемонський Буку?
Годувала їх любов дітей!
Із споконвіку в тіні твоїй,
Співаючи, танцював їх дружний круг;
Він серце твоє звеселяв,
Тобі він юність зберігав.

До віку будь зелений нам,
Чарівний Бурлемонський Буку!
Пригадуй нам у скрутний час
Дитячі літа наші золоті.
У час нещастя, на чужині
З'явись нам, старий друже!»

В час нашого дитинства лісовички ще жили в наших краях, але ми їх ніколи не бачили. А це тому, що перед стома роками парафіяльний куратор відслужив під Деревом молебень, прокляв лісовичок, як єдинокровну рідню диявола, якій немає спасіння, і — погрозивши вічним вигнанням — заборонив їм показуватись на очі людям та розвішувати вінки з імортелів на Дереві. Всі діти тоді благали за лісовичок, казали, що вони їхні приятелі, ніколи не чинили їм нічого злого, але куратор їх не послухав. Він казав, що приятелювати з ними — гріх і сором. Діти були безпорадні; вони змовилися між собою і далі розвішувати віночки на Дереві, щоб лісовички знали, що їх не забуто, їх люблять, хоч і не бачать.

Але однієї ночі трапилася нам велика біда! Мама Едмона Обрі випадково проходила попри наше Дерево, а лісовички крадькома теж вийшли, щоб затанцювати, думали, що їх ніхто не побачить. Так захопилися танцями, так оп'яніли радістю та медяною рососою, що нічого й не помітили. Мама ж Едмона Обрі на їх танці дивилася, із захопленням спостерігала, як ті маленькі крихітки, — а їх зібралось понад три сотки, — побравшись за руки, виводили широку гагілку, крутили своїми голівками, реготалися і голосно співали. Відкривши широко уста, високо підкидали ніжками, аж понад три цілі вгору. Ось так вони були захопилися! Таких потішних і вдалих танців мама Едмона ніколи у своєму житті не бачила.

Але, минула хвилина, може дві, і бідні маленькі створіння запримітили її. З переляку й великого горя, викрикнувши, почали втікати. Вони плакали й витирали очі маленькими темними кулачками — і всі зникли.

Зла жінка? — ні, правдивіше — нерозумна! Тут була не жорстокість, а легковажність: вона пішла в село і все оповіла сусідкам! А ми, друзі лісовичок, тоді спали й навіть не відчували нещастя, нам і на думку не спало, що треба встати і заспокоїти тих щебетух. Виникла непоправна біда: рано вже всі знали про подію; а коли знають усі — знає, очевидно, і кюре. Ми громадою пішли до о. Фронта із слізьми та благаннями; побачивши наше горе, він і сам заплакав, бо був добросердечною людиною.

Особисто о. Фронт також не хотів виганяти лісовичок, — він так і сказав нам, але не було іншої ради, існувала ж постанова: якщо вони покажуться на очі людям — мусять назавжди вийти з наших країв. Як довершення нещастя, в той час ще й Жанна захворіла на пропасни-

що й лежала в гарячці, — а що ми могли без неї вдіяти? Хіба вміли так переконувати, як вона вміла? Ми юрбою прибігли до її ліжка й закричали: »Жанно, прокинься! Швидше встань, іди рятувати лісовичок, бо ти єдина можеш це зробити!«

Але Жанна була в гарячці й, розуміється, нас не чула. Ми відійшли з нічим, усвідомивши собі, що все пропало. Так, пропало, загинуло навіки! Ті, що були п'ятсот років вірними друзями дітей, мусіли тепер відійти, щоб більше не вертатися.

Це був гіркий для нас день, коли о. Фронт відправив Богослужбу під нашим Деревом і вигнав лісовичок. Одягнути жалобний одяг ми не могли, — нам не дозволили, тому чіпляли чорну стьожку до одягу там, де не було помітно. Натомість у наших серцях панував справжній, глибокий смуток, бо серця були наші й до них ніхто не міг вдертися й щось нам заборонити.

Наше Дерево, — а його так гарно називали: Чарівний Бурлемонський Бук, — після цього вже не було таким самим, хоч все ж залишилось для нас дорогим. Воно дороге мені й тепер, у старості, я кожного року приходжу посидіти у його тіні. Відновляю у своїй пам'яті давно померлих друзів мого дитинства, збираю їх довкола себе, дивлюся із слізьми на них і вболіваю. Боже мій!.. Усе улюблене наше село теж дуже змінилося. Та й не дивниця: без догляду лісовичок джерело згубило свою чистоту й гоїсть, майже висохло, а вигнані колись гадюки й комарі знову вернулися й розплодилися: там їх і дотепер повно.

Коли наша мудра Жанна видужала, ми зрозуміли, скільки коштувала нас її хвороба. Ми мали слухність, думавши, що тільки Жанна спроможна оборонити лісовичок. Почувши про подію, вона так розсердилась, що аж дивно було спостерігати такий гнів у маленької дівчини. Жанна відразу пішла до о. Фронта. Ставши перед ним, уклонила й запитала:

— Чи правда, що лісовички, якщо покажуться людям, мають бути вигнані?

— Так, мила дитино.

— А коли хтось потайки залізе вночі в дім людини й побачить її роздягнутою, то можна сказати, що той чоловік навмисне показався голим?

— Ні, так сказати не можна. — І тут добродушний парох відчув себе трохи заскоченим.

— А чи буде гріх гріхом, коли він ненавмисний?

Отець Фронт, піднісши руки до неба, майже викрикнув:

— Так, моя дитино, а не мав слухности, що й сам тепер бачу! — І він притягнув її до себе, обняв, пробуючи помиритися з нею. Але Жанна так ремствувала, що не могла заспокоїтися. Сховавши свою голівку в нього на грудях, заплакала й сказала:

— Це означає, що лісовички не згрішили: аджеж вони цього не бажали й не знали, що їх хтось бачить. Вони маленькі не могли себе захистити і пояснити, що карати треба за злий намір, а не за не-

навмисний проступок; вони не мали приятеля, який на їх захист сказав би цю просту істину. І ось їх навіки вигнали з рідного краю, який злий, злий вчинок!

Добрий старець, ще міцніше обнявши її, промовив:

— З уст немовлят виходить обвинувачення нерозважних! Бог бачить, що я хотів би повернути маленьких для тебе, а теж і для себе, бо мій вчинок несправедливий. Перестань плакати. Твій старий приятель дуже шкодує, що таке сталося. Перестань же, душенько!

— Я не можу відразу перестати, я мушу виплакати. Це ж не дрібничка такий вчинок. А хіба самий жаль — однаковий, що й викуплення провини?

Отець Фронт мусів відвернути лице, щоб не показати своєї усмішки, яка могла образити дівчинку:

— Ні, мій суворий, хоч і справедливий прокуроре, — це не однакове! Я зодягну веретище й посиплю голову попелом. Чи це тебе задовольнить?

Ридання Жанни почало втихати. Вона глянула на старого й крізь сльози сказала:

— Так, задовольнить, якщо попіл очистить вас.

Отець Фронт знову мав охоту розсміятися, але завчасно. Умова — умовою, хоч неприємна — її треба виконати. Він устав і пішов до печі, а Жанна уважно слідкувала за ним. Отець Фронт зачерпнув повну лопаточку вже холодного попелу, готуючись посипати ним свою сиву голову. У той же момент йому прийшла щаслива думка й він сказав:

— Дитино моя, чи не хотіла б ти мені допомогти?

— Як, отче?

Він став на коліна, низько схиливши голову:

— Візьми попіл і сама посип на мою голову.

Очевидно, що така пропозиція скінчила справу. Парох зумів викрутитися. Аджеж можемо собі добре уявити, якою — попросту майже богозневагою — була для Жанни, як і для кожної сільської дитини, пропозиція священника.

Вона стала на коліна поряд з ним, вигукнувши:

— Ах, це жахливе! Я не знала, що означає »посипати голову попелом«. Прошу вас, отче, встаньте!

— Не можу, доки не вибачиш мені! А чи вибачаєш?

— Я? Ви, отче, мені нічого злого не вчинили. Пробачення мусите просити в себе за те, що зневажили бідних малятко. Устаньте, прошу вас!

— Ну, тепер моя справа цілком пропаща. Я сподівався, що заслужив у тебе прощення, коли ж мушу просити в себе самого, тоді не можу знайти жодного помилювання. Це не личить мені! Що ж робити? Вкажи мені вихід, мудра голівко!

Не зважаючи на благання Жанни, парох не вставав з колін. Дівчатко було готове знову заплакати, але в цей момент її осяяла щаслива думка: вона вхопила лопатку з попелом і щедро посипала ним свою власну голівку. Одночасно, загиуючись, промовила:

— Ну, ось тепер усе! Встаньте, отче, встаньте!

Старому дуже кортіло сміятися, але почував себе і зворушеним. Він обняв дівчатко, кажучи:

— Ах ти, дивна дитино! — отець Фронт вичесав попіл із її волосся, допоміг їй умити обличчя й шию і знову повеселішав, готуючись далі продовжувати диспут. Він сів, притягнув до себе Жанну й запитав:

— Жанно, чи правда, що ти та інші діти сплітали вінки під Чарівним Деревом?

Отець Фронт завжди починав так само розмову і зі мною, коли хотів на чомусь зловити: ласкавенько, ніби ненароком. Так бо найлегше зробити людину дурнем: вона навіть не помітить, куди крокує, — а тут пастка нагло замкнеться! Він любив так робити і я зрозумів, що він готує Жанні саме таку пастку. Тим часом Жанна відповіла:

— Так, отче.

— І на Дерево їх вішала?

— Ні, отче.

— Кажеш — ні?

— Ні.

— А чому ні?

— Бо не хотіла.

— Ось воно як! Не хотіла?

— Так, отче, — не хотіла.

— А що ж робила з ними?

— Я в церкві їх розвішувала.

— А чому не на Дереві?

— Тому, що нам сказано, нібито лісовички — рідня нечестюкові, шанувати їх — гріх.

— Ти також уважала, що гріх?

— Так, я думала, що це зле.

— Ну, коли шанувати їх гріх, коли вони — рідня нечестюкові, то вони могли й дітей навчати зла, — правда?

— Виходить, що так.

Парох на хвилину замовк, а я чекав: ось зараз він замкне свою пастку. Так і сталося.

— Отже, — сказав парох, — справа така: ці засуджені створіння — рідня нечестюкові, вони могли навчити дітей чинити зло. А тепер поясни мені, якщо зумієш: чому ж вигнання їх діло несправедливе, чому ти хотіла цьому перешкодити? Що це тебе мало б обходити?

Ну, хіба можна так по-дурному зіпсувати справу? Якби він був хлопчиком, то й тоді його слід було б добре потягнути за вуха. Все йшло йому добре, а він узяв і зіпсував. »Що це тебе мало б обходити?« — Хіба ж він не знав, хто Жанна? Хіба ж не розумів, що вона своїми власними здобутками чи втратами зовсім не турбується? Невже ж він ще й досі не зрозумів, що єдиним певним засобом, щоб її одуховити — було оповідання про чужі втрати, про чуже горе й обиду? А так, нічого не досягнувши, — він сам попався до своєї ж пастки.

Як тільки він сказав це, Жанна загорілась, її очі знову наповнилися слізьми гніву й вона накинулася на нього з такою силою, що він аж дуже здивувався, — але не я, бо знав, який гніт він запалив, вибравши собі такий невдалий доказ.

— О, отче, хіба можна таке говорити!? Скажіть, хто володіє Францією?

— Господь Бог і король.

— А не сатана?

— Дитино, що це ти! Це ж — підніжок престола Найвищого, сатані ж тут не належить ані п'ядь землі!

— Добре — якщо так. Хто ж дав бідним маляткам притулок у нашій країні? Бог. Хто охороняв їх сотки років? Бог. Хто стільки років дозволяв їм бавитися і танцювати, не бачив у цьому нічого злого? Бог. А хто не схвалив того, що схвалив сам Бог, і погрозив їм? Людина. Хто підглядав їхні невинні забави, яких Бог не заборонив, а заборонили люди? Хто виконав погрозу й вигнав їх із хати, яку їм Милосердний Бог давав цілих п'ятсот років, грів їх сонцем, годував дощиком і добродійною россою? Це ж була їхня хата, дана їм Добрим Богом, і ніхто не мав права їх виганяти! Вони були найвірнішими приятелями дітей, служили їм п'ятсот років, ні разу не спричинивши зла; і діти любили їх, а тепер безутішно горюють. Яка ж провинна дітей, яким спричинено таке велике горе? Ви кажете, що бідні лісовички могли навчити дітей злого, але вони цього не вчинили, а що, мовляв, «могли» — то це не доказ! Ви кажете, що вони — рідня нечистюкові! Ну, і що? Таж навіть рідня диявола має свої права! І в дітей теж є права, а це означає, що вони й нам належаться! Так, я була б захищала і дітей, і лісовичок; я була б стримала вашу руку й врятувала їх. А тепер, — тепер усе пропало, вже нічим не можна допомогти...

Жанну найбільше обурювало те, що люди не можуть приятелювати з лісовичками і виявляти їм співчуття, бо вони не мають права на спасіння. Вона сказала, що саме тому лісовичок треба особливо жаліти, старатись ласкавістю і турботами полегшити їхню страшну долю, до якої вони присуджені, і то не за гріхи, а лише тому, що лісовичками народилися.

— Бідненькі вони! — сказала Жанна. — Треба мати жорстоке серце, щоб, жаліючи людське дитя, не пожаліти дитину диявола, яка в тисячу разів більше потребує співчуття.

Жанна відвернулася від о. Фронта й гірко плакала, притискала кулачки до очей і завзято тупала маленькими ніжками. Нарешті, вибігла геть, так нагло, що ми навіть не мали часу опам'ятатися від потоку її сліз та бурі нарікань.

Наприкінці її мови, священник устав і кілька разів провів рукою по своїм чолі, вказуючи тим, що був нагло заскочений. Потім пішов до дверей своєї маленької робітні. Вже будучи на її порозі, він із смутком промовив:

— Ах, бідні діти, бідна нечисть! Аджеж і вони мають свої права. Жанна добре сказала, а я про це навіть не подумав. Я — винен і нехай мені Бог простить!

Я побачив, що не помилився: отець Фронт попався сам до власної пастки. Так просто й влетів туди! Це мене потішило і я також хотів щось подібного вступити йому, але, — подумавши трохи, — відмовився від такого наміру, бо відчув, що до цього нездібний.

Розділ III

НАШІ СЕРЦЯ ГОРЯТЬ ЛЮБОВ'Ю ДО ФРАНЦІЇ

Я міг би ще багато дечого подібного оповідати, але тепер, мабуть, не буду. Мені хочеться бодай на момент воскресити наше тихе й просте сільське життя за тих мирних часів, особливо в зимову пору.

Влітку ми, діти, з раннього ранку до ночі пасли худобу на горбах, де вітер гуляв, і — очевидно — влаштовували шумні забави. Взимку в нас було тихо й приємно. Ми часто сходилися до старого Жака д'Арка; у його просторій хаті, з глиняною долівкою, ми сідали біля вогнища й бавилися аж до опівночі — співали пісень або слухали, як старші оповідали всілякі бувальщини та небелиці.

Одного разу, в зимовий вечір, — а ту зиму в нас довго називали «голодною», — ми зібрались у хаті Жака д'Арка. Погода ж була незвичайно дощова. Надворі виспівував буревій і ми з приємністю вслухувалися в нього: нема радісніших і приємніших звуків від бойових труб вітру, коли сам сидиш у безпечнім затишку. Так було тоді з нами. Ми сиділи, може, до десятої години біля вогнища; в комині приємно шипів сніг, що топився. Ми наввипередки базікали, реготалися, співали, а потім із смаком повечеряли гарячою кашею, бобами та блинцями з олією.

Маленька Жанна сиділа збоку, на скринці; біля неї, на другій скринці, стояли миска і кусень хліба. Довкола Жанни розсілися її улюбленці, готові їй допомагати. В неї було їх завжди більше, ніж цього вимагала мудра господарність. До неї тулилися всі бездомні коти, а довідавшись про це — приходила й інша бездомна звірина. Так поширювалась опінія про Жаннину доброту. Птахи, навіть перелякані лісові мешканці, Жанни не боялися, уважали її за свого приятеля; побачивши Жанну, вони намагалися дістати від неї запрошення до її дому, тому було їх у неї завжди досить. Усіх їх вона любила, не визнавала ні кліток, ні нашийників, ані прив'язі, залишала їм повну волю: кожне звірятко могло приходити й відходити, коли йому забажалося. Звірятам це дуже подобалося, вони охоче приходили, але дуже рідко відходили. Часто-густо навіть докучали всім домашнім.

Жак д'Арк бурчав і сварився, але його жінка казала, що це Господь вклав у душу дитини таку любов до звірят. Мовляв, Господь знає, що робить і втручатися до Його діл не треба, якщо вас до того не просять.

Тому питомців Жанни ніхто не зачіпав. Згаданого вечора вони всі скупчилися довкола неї — крілики, птиці, вивірки, коти та інші створіння, що — вп'яливши свої очі на її вечерю — ретельно допомагали Жанні їсти. Маленька вивірка, сівши на Жаннині плечі, вертіла у своїх гудзуватих лапках куснем закам'янілого каштанового блинця, шукаючи в нім м'якуша. Знайшовши таке місце, вона махала пухнастим хвостом і водила гострими вушками, що було знаком подиву і вдячності, і точила його двома передніми довгими зубами, що їх вона має для цього, а не для краси, — це може підтвердити кожний, хто бачив вивірку.

Було весело, багато сміху... Та ось, раптом, стукіт до дверей. До хати ввійшов обдертий волоцюга, — безконечні тодішні війни наплодили їх велику кількість. Бувши весь у снігу, він затупав ногами й обтріпався; потім зачинив за собою двері, скинув намоклу подерту шапку, стріпав і з неї верству снігу, вдаривши об коліно. Він радісно повернув до нас своє обличчя, кинув свій голодний погляд на нашу їжу і, нарешті, вишукано вклонившись, покірно промовив:

— Як добре поводитьсь тому, в кого в таку ніч огонь у вогнищі, дах над головою, сита вечеря на столі та приятельський гурток. Достеменно правда! Нехай Бог допоможе всім бездомним і всім, кому доводиться місити дорожню грязюку в таку негоду!

Йому ніхто не відповів. Бідака приголомшено обвів усіх поглядом, шукаючи співчуття. Усмішка на його обличчі помалу погасала; його погляд тупо зупинився, а обличчя задрижало. Він закрив лице рукою, щоб приховати слабкість, негідну мужчини.

— Сядь! — заgrimів старий Жак д'Арк, звертаючись до Жанни.

Приходько здригнувся і відняв руку з лица: перед ним стояла Жанна, простягнувши йому свою миску з вівсяною кашею. Побачивши її, він сказав:

— Хай Бог поблагословить тебе, мила дитино! — і по його щоках потекли сльози. Але він не насмівився взяти миску.

— Сядь, кажуть тобі!

Не було послухнішої дитини від Жанни, проте з нею не так треба було говорити. А батько Жанни інакше не вмів і ніколи не навчився. Жанна сказала:

— Тату, я бачу, що він голоден.

— Нехай іде і заробить собі свій хліб! Нас і без того об'їли ось такі, як він, волоцюги. Я сказав, що не буду терпіти цього і дотримаю слово. Аджеж із його лица видно, що він негідник і злодій! А ти йди на своє місце! Чуєш, до кого ж я говорю?!

— Я не знаю, — негідник він чи ні, але знаю, що він голоден. Я віддам йому свою кашу, я вже наїлася, — відповіла Жанна.

— Посмій-но не послухати мене! Чесні трудівники не повинні годувати волоцюг. В цьому домі він ні кусника, ні ковтка не одержить! Чуєш, Жанно?

Жанна поставила миску на скриньку, підійшла до розгніваного батька й сказала:

— Якщо ви, батьку, наказуєте, я повинна вас послухати, одначе подумайте й розсудіть, а тоді побачите, що несправедливо карати одну частину людини за гріхи іншої частини. Якщо він і вчинив щось злого, то завинила його голова, але ж голодна не голова, а шлунок! Шлунок же чим може провинитися? Дозвольте мені...

— А диви, що вона видумала! Зроду-віку не чував такої нісенітниці!

Та в цей мент до розмови втрутився і сільський староста, що теж був тут, мер Обрі, великий охотник міркувати, всіма визнаний майстер красномовности. Він встав із свого місця і, обершись руками об стіл, самозадоволено подивився довкола. Як вправний промовець, почав ніби несміливо, але переконливо:

— Ось тут, куме, я з тобою не погоджуюсь і хочу довести (він знову самовпевнено поглянув на нас), що в словах дівчинки є крупина істини. Цілком певно відомо, що цілим тілом людини керує, властиво, голова. Я думаю, що цього ніхто не буде заперечувати? — Він поглянув на зібраних і всі виявили згоду. — А коли так, то жодну частину тіла не можна уважати за відповідальну, бо вона виконує тільки наказ голови; а це означає, що голова єдина відповідає за гріхи рук, ніг або шлунку. Чи ясно я висловив свою думку? Чи маю слухність?

Усі охоче підтвердили, а декотрі навіть один одному завважили, що нині мер у надхненні. Почувши це, мер блиснув очима від задоволення і продовжував свою красномовність:

— Розгляньмо тепер саму тямку відповідальности в нашому випадку. Відповідальність чинить людину відповідальною, але тільки за те, за що вона дійсно відповідальна... — І в цей мент ложкою накреслив широке коло, немов вказував межу тієї відповідальности, яка робить людину відповідальною. Кілька очарованих голосів викрикнули:

— І яке все це правдиве! Ви ж послухайте, як він усе легко пояснив! Подиву гідне!

Після короткої перерви, яку мер зробив, щоб викликати ще більшу зацікавленість, він продовжував:

— Так, — дуже добре! Тепер припустімо, що людині на ногу впала кочерга і дуже потовкла цю частину тіла. Чи ж можна обвинувачувати кочергу? У ваших очах читаю відповідь, що таке обвинувачення було б нерозумним. Чому ж було б нерозумним? А тому, що кочерга позбавлена здібностей міркувати, а це означає — і наказувати, отже, не може бути відповідальною за свої дії. А де немає відповідальности, там не може бути й кари! Чи маю слухність?

У відповідь почувлися дружні оплески.

— Торкнімось тепер шлунку. Прошу взяти до уваги подібність ситуації шлунку із ситуацією кочерги. Отже, чи може шлунок плянувати

вбивство? — Ні. Або крадіжку? — Ні. Чи може він плянувати підпал? — Ні. А тепер прошу сказати, чи на все це здібна кочерга? (У відповідь гарячі голоси: »Ясно, що ні!« »Бач, як розсудив!«). Отже, друзі й сусіди, якщо шлунок неспроможний плянувати злочину, то не може і вчинити його, — це ясне всім. Погляньмо тепер з іншого боку: а може шлунок здібний бути бодай співучасником злочину? — Але й на це питання мусимо відповісти, що ні, бо й тут бачимо відсутність здібності думати та волі до дії, як було й у випадку з кочергою. Кому ж ще й тепер неясно, що шлунок не відповідальний за злочини, що вчинені частково або й навіть повністю із його участю? (У відповідь рясні оплески). Який же буде наш висновок? — Висновок ясний: винних шлунків нема! Навіть у тілі найбільшого злочинця є чистий і невинний шлунок і — що б його власник не вчинив — шлунок у наших очах повинен бути безгрішний і святий. Тому то, поки нам Господь навіює добрі помисли й спонуки, ми повинні вважати не лиш за необхідність, а й за честь для себе нагодувати голодний шлунок навіть тоді, коли він перебуває в тілі негідника. Треба співчувати шлункові в потребі й у злиднях, допомагати йому з повною охотою, спостерігати, як він витримує, оточений багатьма спокусами, і з якою посвятою охороняє свою невинність у середовищі, особливо ворожим його взнеслій природі. І на цьому кінчаю.

Треба було бачити той успіх, що його викликала промова мера! Всі встали з місць і голосно плескали, вихваляли промовця понад усяку міру; потім, не переставши плескати, підходили тісно до нього, щоб потиснути йому руку, а деякі мали повні очі сліз та наговорили йому такої хвали, що він цілий сяяв щастям і гордощами. Боявся промовити й слово, бо напевно від хвилювання голос йому увірвався б. Усі твердили, що мер ще ніколи не піднявся так високо в своїй красномовності, а хто знає, чи вже й підніметься. Красномовність — велика сила, що й казати! Навіть старий Жак д'Арк був поконаний промовою й вигукнув:

— Ну, добре вже: Жанно, дай йому каші!

Сама ж Жанна була дуже заскочена й мовчала, не знаючи що й казати. Вона вже давно віддала свою кашу прихоськові, а він з'їв її. Коли ж запитали Жанну, чому не чекала на рішення загалу, вона відповіла, що шлунок прихосьдка був дуже голодний, отже, чекати нерозумно, — аджеж не відомо було, до якого вирішення прийде загал! Треба згодитися, що Жаннин вчинок дуже мудрий, як для дитини її віку.

Щодо прихосьдка, то він зовсім не був негідником. Навпаки, це був дуже славний чолов'яга, але йому попросту не поталанило в житті, що не уважалось за злочин, навіть і в тодішні часи. Коли невинність прихосьдового шлунку була ось так обґрунтована, його прийняття набрало великої урочистості, а коли ж і шлунок його наситився, тоді й язик розв'язався, почавши свою працю повною силою.

Приходько чимало воював і його оповідання запалили любов до батьківщини, примусивши всі серця міцніше битися. Потім він непомітно скерував розмову про колишню славу Франції і перед нами, з темряви минулого, стали дванадцять палядинів, що вийшли назустріч своїй долі. Ми чули тупотіння багатьох полків, що посунули на них; нам здавалося, що бачимо, як цей могутній вал відходить знову й знову, топлячись перед горсткою героїв. Перед нами промайнуло все, до дрібниць, з того незабутнього й злощасного, хоч одночасно й найславнішого дня з цілої легендарної історії Франції. Нам уявлялось широке поле боротьби: тут, то там над купами мерців вставали один за одним палядини, піднісши могутню правицю для смертельного удару, після якого й вони падали, аж врешті залишився з них тільки один-єдиний незрівнянний, що й дав своє ймення нашій Пісні над Піснями, тій Пісні, яку жоден француз не може слухати без глибокого хвилювання та гордоців. А потім нам уявився останній, найвеличавіший образ — загибель славетня... І в хаті настала тиша, мабуть, подібна до тої, що була запанувала на побоевищу, коли відлітала в небесну височінь остання геройська душа...

В цій урочистій тиші приходько, погладивши Жанну по голівці, промовив:

— Мила дитино, нехай охороняє тебе Бог. Ти нині привернула мене до життя і за це тобі ось моя подяка.

І в цей мент загального милування, що був найбільш до ладу, він гарним, проникливим голосом заспівав величаву «Пісню про Ролянда».

Не забуваймо, пісню слухали французи, вже розгарячені його оповіданнями. Але, що його словесна красномовність у порівнянні з цією пісню? Яким принадним він був під час співу! Могутня пісня, що лилася з його уст, його серця, перетворила приходька в наших очах на зовсім іншу людину.

Всі слухали його навістачки: їхні лица були розпалені, очі сяяли, але з них текли сльози. Усі в такт пісні почали хитатися, з багатьох грудей виривалися стогони та розхвилювані вигуки. Та ось він дійшов до останньої строфи, коли Ролянд, вмираючи, звернув свої очі до поля, на якому полягли всі його співвойовники. Він слабкою рукою простягнув до неба бойову рукавицю і, напівмертвими устами, промовив зворушливу молитву, — і тоді всі, як один, голосно заридали. Коли ж завмер останній урочистий звук пісні, всі кинулися до співака, обезумівши з любови до нього і до Франції, з гордоців за її величаву стародавню славу! Ми всі хотіли обняти його, але Жанна нас випередила: притиснувшись до його грудей, вона вкривала його лице вогненними поцілунками.

Надворі бушувала хуртовина, але тепер вона вже не була страшна для приходька: він знайшов у нас хату й притулок, міг би залишитися назавжди, якщо б бажав.

Розділ IV

ЖАННА ПРИБОРКУЄ СКАЖЕНОГО

Діти завжди дають одні одним якісь прізвиська, — були вони й у нас. Кожний мав по одному і вони міцно трималися нас. Жанна була найбагатша: для неї ми видумували все нові й вона мала їх майже півтузина, деякі з них трималися її довго. Сільські дівчатка, звичайно, несміливі, боязкі, але Жанна з-поміж них особливо відзначалася такими прикметами: так легко червоніла й так полохалась чужих людей, що ми прозвали її »Скромницею«. Ми всі любили свою батьківщину, але наша любов, порівнююче з її, була ніщо. Тому ми прозвали Жанну »Патріоткою«. Прозвали її ще й »Красунею« не лише за те, що вона дійсно була красунею, мала стрункий стан, а також і за красоту її душі. Ми прозвали її і »Безстрашною«, і всі ті прізвиська так і залишилися із нею.

Ось як ми виростили в нашій глухій і спокійній краю на юнаків і юначок. Ми знали вже про війни стільки, що й старші. А війни велись тоді безперервно на захід і на північ від нас; нас теж дуже турбували звістки, які долітали з тих кривавих побойовищ. Деякі з тих днів дуже добре пам'ятаю. Одного разу — це було у вівторок — ми юрбою зібрались під Чарівним Буком, щоб затанцювати й поспівати під ним, повісити на ньому вінки на честь друзів-лісовичок. Раптом Маленька Менжетта перелякано крикнула:

— Дивіться! Що це там?

Якщо ось так крикнути та ще й з переляком, то мимовільно всі звернуть увагу. Так сталося і з нами: задихані танцюристи зупинилися і повернули голови в бік села.

— Чорний прапор!

— Невже?

— А хіба не бачиш?

— Так, чорний прапор. Нечувана річ!

— Що ж чорний прапор мав би означати?

— Напевне щось страшне, бо що ж іншого?

— Ми й без тебе знаємо, але питання, що саме?

— Мабуть, той, що його несе, знає, — тож почекаймо, поки прийде.

— Та дивіться — він до нас бігцем! Цікаво, хто?

Почали вгадувати: один — одне ім'я, другий — інше, аж нарешті всі пізнали — до нас біжить Ет'ен Роз, прозваний »Соняшником«, бо мав рижі волосся і округле рябе обличчя. Його предки походили з Німеччини. Він, поспішаючи, біг на горб до нас, звесь час підіймаючи над головою чорний символ смутку, помахував ним, а ми, вп'явши очі в нього, не переставали говорити. Наші серця билися все тривожніше. Нарешті, він опинився серед нас, встромив у землю прапор і сказав до нього:

— Стій тут, репрезентуй Францію, а я тим часом віддыхаюся! Віднині Франція не має іншого прапора.

Наша гутірка цілком припинилася. Нам здавалося, що Соняшник повідомив про чиюсь смерть. У тиші було чути тяжке дихання гінця, а віддихнувши — він знову заговорив:

— До нас дійшли чорні вісті. В Труа підписано умову з англійцями і бургундцями, яка зв'язала Франції руки й ноги, віддавши її цілком ворогові. А все натворив герцог Бургундський і ця чортиха — наша королева. Згідно з умовою, Генріх Англійський має одружитися з принцесою Катериною...

— Як? Доньку французьких кrolів віддають за Азенкурського ката? Не може бути! Ти, певно, не почув!

— Жаку д'Арк, якщо ти й цьому не віриш, то як повіриш ще гіршому? Ти ще не знаєш про нього. Дитина, яка народиться із їхнього шлюбу, — нехай це буде навіть дочка, — успадкує обидва трони: Англії і Франції, а потім вони припадуть її нащадкам на вічні часи.

— Ну, це вже цілковита брехня! Це ж проти нашого Салічеського закону, отже, означало б позбавлення його всілякої сили! — сказав Едмон Обрі, прозваний «Палядином» за те, що постійно чванився своїми майбутніми перемогами. Він ще хотів щось сказати, але його голос утопився в загальнім рейвасі: всі нарікали, говорили нараз, тому ніхто нікого не чув. Нарешті, Ометта примусила нас замовкнути:

— Так не можна! Дайте йому слово. Ви проти його оповідання, бо вам усе видається брехнею. Якщо все це брехня, то нам треба радіти. Ет'єн, продовжуй!

— Мені вже нічого багато говорити: наш король Карло VI-ий пануватиме до смерті, а після нього буде керувати Францією Генріх V-ий, король Англії, поки дитина підросте настільки, щоб...

— Він буде панувати над нами? Кат? Брехня! Все це брехня! — закричав Палядин. А що наш дофін? Що про нього сказано в умові?

— Нічогосінько! Згідно з умовою, він позбавлений трону і стає вигнанцем.

Тепер уже всі разом закричали, що це брехня. Розмова стала веселішою.

— Умова недійсна без підпису нашого короля, а хіба він виступить проти власного сина?

Соняшник відповів запитанням:

— А як думаєте, чи королева підписала б умову на шкоду своєму синові?

— Ця гадина?! — Розуміється! Про неї нічого й говорити, від неї не можна чогось іншого й чекати. Вона в своїй зlobі здібна на кожну підлоту. Сина ж свого ненавидить. На щастя, її підпис не має сили, — підписати повинен король.

— А тепер дозвольте мені ще одне запитання: чи правда, що нашого короля оголошено божевільним?

— Так, але народ ще більше полюбив його. Завдяки своїм стражданям, він став нам ближчим. Кого шкодуєш, того й любиш.

— Правду кажеш, Жаку д'Арк! Одначе, хіба божевільний може бути відповідальним? Хіба ж він знає, що робить? — Ні. А хіба тяжко іншим примусити його зробити що завгодно? — Дуже легко. Кажу ж вам, що він уже підписав!

— А хто його примусив?

— Та ви самі знаєте — королева.

Знову всі закричали і разом проклинали королеву. А Жак д'Арк сказав:

— У багатьох випадках чутки взагалі виявилися неправдивими. Таких же гірких звісток, таких образливих для Франції — ми ще не чули: значить, можемо сподіватися, що вони неправдиві. А хто їх, властиво, приніс?

У цьому моменті Жанна зблідла, боялась почути відповідь, — вона відчувала її.

— Вістки приніс парох із Максі.

Всі з горя аж зойкнули, бо знали його, як надійну людину.

— Добре, але — чи він вірить тим чуткам?

Ми чекали на відповідь, а наші серця завмирили.

— Так, він навіть запевнив, що всі ті поголоски правдиві.

Деякі з дівчаток почали плакати, хлопчики ж понуро мовчали. Обличчя Жанни було сповнене тугою, що її звичайно бачимо в очах смертельно підстріленої козулі. Вона страждає без нарікання, так і Жанна — не сказала ні слова. Брат її, Жак, ніжно погладив Жанну по волоссі, хотів її потішити, а вона із вдячністю поцілувала його руку, але також мовчки.

Та, нарешті, ми отямились, перші заговорили хлопчики. Ноель Ренгессон сказав:

— Коли ж будемо дорослими? Ех, як помалу підостаємо! А в той час Франція, як ніколи, потребує вояків, які змили б нашу ганьбу!

— Нестерпний вік! — відізався П'єр Морель, якого ми прозвали «Ковальчиком» за його булькаті очі. — Нам ще чекати та чекати! Війна вже точиться сто років, а ми ніяк не можемо себе показати! З якою нетерплячкою мені хочеться бути вояком!

— А я вже не буду довше чекати, — промовив Палядин, — і коли піду, тоді почувте про мене! Є такі, що в час наступу на фортецю хочуть бути позаду, а я ж згоден іти тільки в першій ряді! Нікого не пущу поперед себе, крім командирів!

Навіть дівчатка сповнилися вояцьким духом і Марі Дюпон сказала:

— Ех, як я хотіла б бути мужчиною! В цю ж мить пішла б воювати! — І вона, горда своєю хоробрістю, оглянулась довкола, чекаючи похвал.

— А я теж, — докинула Сесіль Летел'є, роздуваючи свої ніздрі, немов бойовий кінь, що зачув битву. Присягаю, що не втекла б із поля бою, навіть тоді, коли б на мене перла ціла Англія!

— Го-го! — вигукнув Палядин, — дівчатка тільки й те уміють, що чваняться! Хоч би їх була тисячка, але як зустрінуть загін вояків —

відразу п'ятами закивають. А ось, може, і маленька Жанна схоче бути вояком?

Таке припущення всіх дуже розсмішило, а захочений Палядин продовжував:

— Можу уявити собі, що Жанна, як справжній вояк, кине́ться у бій! Можливо, що й не звичайним вояком, як ми всі грішні, а старшиною, в сталевім панцері із заборолом, щоб не було видно, як вона червоніє. Це ж не жарти: ціла армія — самі незнайомі люди! Та що там старшиною! Вона в нас отаманом буде. Так, так! Поведе за собою сотню вояків... або — може дівчаток? Ні, вона не піде звичайним вояком! А як ударить на ворога, то як вихор його змете!

Він ще довго нас розвеселяв, а ми із сміху просто качалися. Ще б пак, не сміятися: лиш подумати, що таке ніжне дівчатко, яке й мухи не зачепить, яке лякається самої крові, завжди боязке, могло б повести за собою загони вояків!

Наш сміх і жарти цілком збентежили бідну Жанну, але в ту ж саму хвилину сталося щось таке, від чого все змінилося, а молодь побачила, що сміється той, хто сміється останнім. З-поза Чарівного Бука на нас дивилося знайоме, страхітливе обличчя. Ми відразу пізнали скаженого чи божевільного Бенуа, що втік із клітки. Отже, зрозуміли, що нам прийшов кінець!

Обірване, заросле й страхітливе чудовисько вийшло з-за дерева із сокирою в руці. Дівчатка голосно заверещали і ми всі розбіглися, хто куди. Ні, не всі: Жанна не втікала, вона навіть з місця не ворухнулася. Пробігши аж до лісової царини, нашого порятунку, — а ліс оточував галяву, — декотрі з нас оглянулися, щоб подивитися, чи не женеться за нами Бенуа. Побачили, що Жанна ще стоїть, а скажений крадькома підходить до неї із сокирою. Це було страхітливе видовище. Ми завмерли, тряслись і не могли й кроку зробити. Хоч я не хотів бачити вбивства, проте не мав сили відвернути своїх очей від Жанны. І нараз побачив, не віривши своїм очам, як Жанна пішла йому назустріч. Божевільний зупинився, погрожував їй сокирою, ніби забороняв наближатися. Але Жанна не слухала, твердо крокуючи до нього, аж опинилася просто під сокирою. Мені здавалося, що вона заговорила до нього. Я відчув, як мені голова закрутилася, що вмливаю: все попливло передо мною і я вже нічого не бачив... Не знаю, як довго це тривало. Коли ж знову розплющив очі, побачив, що Жанна йшла до села, одною рукою вела божевільного, а в другій несла сокиру.

Хлопчики й дівчатка одне за одним вилізли із своїх сховків і, розкривши ротики, дивилися, як ті двоє дійшли до села. З того часу ми називали Жанну Безстрашною.

Ми залишили наш чорний прапор на сторожівці, бо тепер мали іншу турботу. Бігцем метнулись до села, щоб попередити людей і врятувати Жанну, хоч, правду сказавши, після всього, що я побачив, було видно, що вона й сама зуміє себе порятувати. Одначе, поки ми прибігли в

село, небезпеки вже не було: божевільного знову дали до клітки. Люди збігалися на маленьку площу перед церквою, щоб поглянути на таке чудо. Навіть забули про безсоромну умову з англійцями.

Жінки тільки й те робили, що обіймали й цілували Жанну, хвалили і плакали, а чоловіки гладили її по голівці й шкодували, що вона не вродилася чоловіком: зараз би послали воювати, де вона, напевно, прославилася б себе. Жанні, сором'язній дівчинці, всі ці похвали були тяжкі. Вона, знайшовши відповідний момент, вимкнулася і втекла.

Очевидно, нас також почали розпитувати про всі подробиці цілої події. Мені було нестерпно соромно і я, видумавши якусь причину, непомітно втік до Чарівного Дерева, щоб позбутися тих розпитувань. А там уже була Жанна, що втекла від похвал. Незабаром до нас прибігла й решта дітей і ми, оточивши Жанну, почали випитувати її, як вона відважилася на такий вчинок. Жанна тримала себе дуже скромно й сказала:

— Ви думаєте, що це Бог-зна як тяжко було, але помиляєтеся. Хіба я перший раз зустрілася з ним? Адже знаю його давно, він також знає мене і любить. Я багато разів годувала його крізь прутья клітки, а минулої зими, коли йому відрубали два пальці, щоб не міг ловити прохожих людей, я кожного дня перев'язувала їх, аж рани цілком вигоїлися.

— Все це так, — сказала Маленька Менжетта, — але ж він божевільний і коли надійде на нього його хвиля, не пам'ятає добра, не пізнає і своїх. Ти наражувала себе на велику небезпеку!

— Правда, — підтвердив і Соняшник, — він же тобі і сокирою погрожував!

— Так.

— І не один раз.

— Так.

— Невже ж ти не боялася?

— Ні, себто — не дуже.

— Чому ж не боялася?

Жанна задумалася, а потім просто відповіла:

— Сама не знаю, чому.

Всі розсміялися, а Соняшник додав, що тут бачить схожість із ягням, яке само не розуміє, як воно вовка з'їло.

Сесіль Летел'є запитала:

— А чому ти не втікала з нами?

— Бож треба було відвести його до клітки, — аджеж він міг когось зарубати, а тоді його також були б убили! — відповіла Жанна.

Тут треба зазначити, що Жаннина відповідь, яка вказувала ще раз, що вона забувала про себе і про свою власну безпеку, турбуючись лише про інших, нікого не здивувала, не викликала заперечень і її прийнято, як щось належне. А це означає, що характер Жанни вже тоді був усім відомий.

Деякий час ми мовчали. Мабуть, думали, яка негідна наша поведінка в порівнянні з поступком Жанни. Я пробував придумати якесь пояснення моєї власної втечі, залишивши дівчинку одну з божевільним, озброєним сокирою, але придумане видавалося мені таким убогим, що я радше мовчав. Одначе інші не були такі мудрі. Ноель Ренгессон, подумавши трохи, сказав:

— Річ у тому, що все скоїлося так несподівано. Коли б я мав хоч хвилину на роздумування, хіба б утікав? Аджеж це однозначне, що втікати від дитини. Подумаймо: хто такий Теофіль Бенуа? Знайшли кого боятися — нещасного бідака! Ось, коли б він зараз прийшов сюди, я показав би вам.

— І я також! — закричав П'єр Морель. — Я загнав би його ось на те дерево! Справді, все сталося з несподіванки! Я навіть не хотів утікати, утікав просто для жарту. Коли ж побачив, що Жанна залишилася, а він їй погрожує — мало не вернувся. Таж я з нього душу витряс би! Це, власне, я і хотів зробити... Якщо б мені він знову попався, то я б... то я б... Хай ще раз покажеться! Я його...

— Ех, ви! — сказав Паладин із презирством. — Слухаючи вас, можна б подумати, що справді це якесь героїство налякати таке опудало! Що тут особливого? Невелика честь подужати його! Я й оком не моргнув би, коли б і сотню таких зустрів... Пішов би на них навіть тоді, якби вони мали й тисячу сокир! Я б...

Він ще довго оповідав про свою хоробрість, яку міг би показати. Інші докидали і від себе про свою хоробрість, коли б божевільний ще раз відважився стати перед ними... Нехай він тепер не розраховує, що заскочить їх знечев'я.

Ось так вони знову знайшли самопошану, навіть із відсотками. Коли ж розходилися, то всі були про себе кращої думки, ніж будь-коли раніше.

Розділ V

ПРО ТЕ, ЯК ДОМРЕМІ ПОГРАБУВАЛИ І СПАЛИЛИ

Дні нашої молодости минали спокійно і щасливо, себто — переважно спокійно, бо війна від нас була далеко. Одначе, деколи й до нас наближалися банди дезертирів-волоцюг і вночі ми бачили на небі відблиски пожеж, — горіло якесь село або ферма. Ми відчували, що колись вони підійдуть ще ближче, тоді може прийти черга й на нас. Свідомість цієї небезпеки тяжко нас гнітила. Особливо гостро ми почали відчувати цей страх два роки після підписання умови в Труа.

Справді, це був тяжкий рік для Франції. Одного разу ми, як це часто бувало, перейшли річку, щоб звести битву з хлопчиками із села Максі, що належало до зненавидженої бургундської партії. Нас перемогли і коли смерком ми верталися додому, втомлені та уквітчані синяками,

і переходили річку, нараз почули дзвони на сполох. Ми бігцем дісталися до сільської площі й побачили, що вона освітлена димлячими смолоскипами і заповнена подразненими людьми.

На церковнім ганку стояла чужа людина — священник із бургундів. Він промовляв, а люди, що слухали його промову, плакали або жахливо лаялись. Він говорив, що наш божевільний король помер і тепер ціла Франція — власність англійського немовляти, що лежить ще в колисці в Лондоні. Він закликав нас присягнути тій дитині та служити їй вірою і правдою. Казав, що відтепер ми, нарешті, матимемо дужу, міцну владу, що англійська армія незабаром розпочне свій останній, але короткий похід, бо треба ще захопити тільки невеликий шматок землі, на якій лопотить мізерний клопоть французького прапора.

Люди чортихали і проклинали його, над лісом голів, освітлених смолоскипами, підіймалися п'ястуки. Це був зворушливий образ, але найбільше дивував самий священник: він дивився на розбурхану юрбу добродушно і спокійно. Ми просто дивувалися, що він такий спокійний, хоч одночасно мали велику охоту вкинути його у вогонь. Одначе найбільш нахабним був кінець його промови. Він сказав, що на похороні нашого короля французький штальмайстер переламав свою палицю »над гробом Карла VI і цілого його роду«, рівночасно проголосивши: »Нехай живе наш пан Генріх — король Франції та Англії!« І запропонував нашим селянам повторити за ним слово »Амінь!«

Всі обличчя побіліли від гніву, злість навіть позбавила людей на хвилину мовної здібности й тому запанувала повна тиша. Але Жанна, що стояла близько священика, поглянула йому в очі, спокійно й поважно, як і завжди, сказала:

— Голову б тобі відрубати за ці слова! — І, перехрестившись, додала: — Якщо на це Божа воля.

Треба сказати, це були єдині жорстокі слова, що їх Жанна сказала впродовж цілого свого життя. Коли я оповім, які утиски та переслідування випали на її долю, тоді й ви здивуетесь, що вона тільки один раз висловила слова, сповнені гнівом.

З того дня, як до нас дійшли вищезгадані сумні вістки, ми вже не мали спокою. Банди мародерів деколи підходили аж до наших порогів і ми жили в постійнім страху, хоч, щоправда, Бог милував нас довгий час.

Нарешті, прийшла черга і на нас. Це сталося на весні 1428 року. Бургундці з галасом вдерлися до нашого села опівночі й ми мусіли рятуватися втечею. Безладно втікали по шляху до Нефшато й кожному хотілося бути лише напереді, чим перешкоджали один одному. Тільки Жанна зберігала зимну кров. Вона взялася вести нас і запровадила лад у тім хаосі. А діяла швидко, рішучо й докладно, панічну втечу перетворила на упорядкований відхід. Треба згодитися, що для молодой дівчинки це була не аби яка штука.

Жанні минуло тоді шістнадцять років. Була струнка, граціозна і така незвичайно гарна, що неможливо знайти слів для опису її краси. На її

обличчі відбивалися смиренність і чистота її душі. Була глибоко-релігійною, а релігійність часто відбивається на лиці як розпач, але в Жанни цього не було. Її віра давала їй внутрішнє задоволення і втіху. Очевидно, і її охоплював сум, однаке єдиною причиною її смутку була неволя її батьківщини.

Бургундці цілком зруйнували більшу частину нашого села, а побачивши це, ми повністю зрозуміли, яке горе терпів наш народ і в інших частинах Франції за ці десятиліття. Перший раз у житті нам довелося побачити чорні обгорілі руїни домів, трупи домашньої скотини, яку побито тільки для розваги. Тут були телятка і ягнятка — улюбленці дітей, і великий жаль нас огортав, коли ми дивилися, як діти гірко плакали над ними.

А до того ж — ще й податки! Думка про них пригнічувала кожного з нас: після такої руйнації вони стають непосильним тягарем. Всі дуже посумніли, а Жанна сказала:

— Сплачувати податки, коли нічим платити! Ціла Франція платить податки багато років, тільки ми були вільні від них, а тепер доведеться й нам платити.

Коли вона говорила, було видно її велику стурбованість. Тоді ми наткнулись на щось особливо страшне. Це був на смерть зарубаний божевільний у своїй залізній клітці на площі. Жахливе криваве видовище! Ледве хто з нас, молодих, до того часу бачив людину, що загинула такою смертю. Тому труп мав для нас якусь притягальну силу, ми не могли відірвати від нього очей. Так було з усіма, крім Жанни. Вона ж із жахом відвернула голову, нізащо не хотіла підійти. Виявляється, що все залежить від звички. Треба згадати й про те, якою суворою і несправедливою буває доля: вона хотіла, щоб ті з нас, кого найбільш притягало видовище крові і вбивства, мирно прожили своє життя, а тієї, яка від одного погляду на кров переживала вроджений глибокий жах, суджено було щодня дивитися на неї на полях побойовищ.

Тепер ми мали про що говорити, бо руйнація нашого села видавалася нам значно важливішою подією від усього іншого, що трапилось у світі. Нашим селянам, що мали якесь туманне поняття про багато важливих історичних подій, ніщо з того, як видно, не просякало посправжньому крізь їх грубізні черепи. Мала подія, що відбулася перед їх очима і зачепила їх, зробила на них значно більше враження, ніж яка завгодно подія у світовій історії, що про неї долітала лише слабенька чутка. Потішно стає, коли згадуємо розмови наших старших людей, як вони нарікали і незвичайно сердилися.

— Ну й дожились, що й казати! — говорив старий Жан д'Арк. — Необхідно, і то негайно, повідомити про все короля. Пора вже і йому взятися до праці!

Це була мова про нашого молодого короля Шарля VII, позбавленого трону вигнання.

Так, так, — підтверджував і староста. — Треба повідомити його про це, і то негайно. Навіть подумати годі, що може існувати таке безправство! Чоловік уже й спати не може спокійно, а королевій все це байдуже! Ні, ми цього так не залишимо. Нехай довідається ціла Франція!

Слухаючи таке, можна було подумати, що десять тисяч пограбованих і спалених французьких селищ, — це ось така собі видумка від безділля, що тільки наша біда — безсумнівне нещастя. Ось так воно завжди буває: якщо в сусіда біда, то вистачить і кілька слів, а коли в біду вплинеш сам, тоді й король мусить щось робити.

Молодь теж безмежно говорила про подію. Ми пасли череди й провадили безконечні балачки. Вже уважали себе за дорослих. Мені було тоді вісімнадцять, а інші — рік, два, навіть чотири старші; можливо, що ми справді вже були дорослі. Одного разу Палядин почав критикувати французьких військових отаманів:

— Візьмім хоч би такого Дюнуа, байстрюка принца Орлеанського, — а ще зве себе отаманом! Я, бувши на його місці... та вже й говорити не буду, що зробив би. Не люблю хвалитися, люблю радше чин, а інші нехай базикають. Тільки кажу: ех, коли б я був на його місці! Або ось такий Сентрайль? Або той чванько Ля Гир? Хіба ж то отаман?

Нікому з нас не подобалися такі безличні посуджування і міркування про славних вояків, яких ми уважали майже за божества. Вони виростали в наших уявах на велетнів і грізних постатей, тому страшно було слухати, як хтось посуджує їх немов звичайних смертників. Жанна перша спалахнула, пристрасно сказавши:

— Не розумію, як можна так безсоромно говорити про таких великих людей. Аджеж вони — стовпи Франції, які тримають її на своїх плечах, вони проливають за неї свою кров. Я, наприклад, уважала б за найбільш заслужену честь тільки поглянути на них, і то здалека, бо хто ж я така, щоб наблизитися до них?

Палядина на хвилину це ніби збило з пантелику, побачивши на наших обличчях, що Жанна висловила загальний наш погляд, але потім він із властивою йому впертістю продовжував своє. Жан, брат Жанни, сказав йому:

— Якщо тобі не подобається, як воюють наші отамани, то чому самому не піти на війну й показати, як треба воювати? А ти тільки балакаєш, що підеш, але з місця не рушиш.

— Це тобі легко сказати! — відповів Палядин. — Ось зараз виясню, чому я тут марнуюся без діла. Аджеж всі знаєте, що з природи я не такий. На війну не йду тому, що я не шляхтич. Ось вам причина! Що може вдіяти на такій війні простий вояк? — Нічого! Таж він і кроку самостійно не зробить. Але, якби я був шляхтичем, хіба сидів би ось тут? — Ані хвилини! Я міг би врятувати Францію! А ви не смійтеся, бо знаю свою здібність і яку голову вкриває проста селянська шапка. Я міг би Францію врятувати і готовий це зробити, але не за тих умов. Якщо мене потребують, то нехай по мене прийдуть. Якщо ж ні, — нехай

себе винують. Я згоден іти лише старшиною-офіцером, а інакше і з місця не рухнуся!

— Нещасна Франція, кепські її справи! — відповів П'єр д'Арк.

— А ти, П'єре д'Арк, замість насміхатися з інших, чому не йдеш воювати?

— Таж за мною також ще не прислали, і я не шляхтич, як і ти. Але все ж піду. Обіцяю, що піду і то звичайним солдатом. До того ж — і до твого полку, якщо тебе покличуть.

Всі знову розсміялись, а Ковальчик ще й додав:

— Так швидко? Ну, то мусиш збиратися, але так років за п'ять. Хто його знає? — може й посланця вишлють по тебе. Так, так, мабуть, по п'ятьох роках і ви підете на війну.

— Він піде раніше, — промовила Жанна якось тихо й задумано, все ж ми почули її слова.

— А ти, як знаєш? — здивувався Ковальчик.

Відізвався Жан д'Арк:

— Я теж хотів би йти на війну, але ще замолодий і мушу почекати; мабуть, піду з Палядином, коли по нього пришлють.

— Ні, — промовила знову Жанна, — він піде з П'єром.

Сказала так тихо, наче б сама до себе, тільки я почув її слова. Я глянув на неї й побачив, що в'язальні голки в її руках зупинилися, а на її лиці відбивалася дивна непритомність. Уста її рухалися, ніби щось шептали, але безголосо, — я нічого більше не почув, хоч стояв найближче неї. Це мене насторожило; все, що вона сказала, дуже мене вразило. Мушу сказати, що я взагалі незвичайно забобонний і до того ще й дуже вразливий на все незвичайне.

Ноель Ренгессон сказав:

— Може, Францію ще можна врятувати, бож один шляхтич у нашім товаристві є. Отже, нехай Школяр позичить палядинові своє ім'я і шляхетство, а тоді Франція покличе його як старшину, — він одним помахом англійців і бургундців, як мух, вкине до моря.

Школяр — це я. Прозвали мене так тому, що я вмів читати й писати. Цю пропозицію всі одногolosно схвалили. Соняшник ще й додав:

— Ось і чудово — все поладжене! Сьєр де Конт, напевно, охоче погодиться. Він піде під команду капітана Палядина, як звичайний вояк, і зустріне на полі бою смерть хоробрих.

— Він піде разом із Жаном і П'єром, переживе ті війни, навіть саму згадку про них, — прошепотіла Жанна, — а Ноель і Палядин приєднаються в останню хвилину, але не по своїй волі. — Вона знову сказала так тихо, що я не був певний, чи справді добре почув. Від такого стає жаско.

— Ну, ось все вирішене, — заявив Ноель. Ідемо під команду Палядина рятувати Францію. Аджеж, ви всі напевно підете?

Всі погодилися йти, крім Жака д'Арка, який промовив:

— Ні, йдіть без мене. Я теж любив побалакати та помріяти про битви і гадав, що незабаром піду воювати, але, коли побачив наше

зруйноване село і нашого божевільного, порубаного на шматки, відразу зрозумів, що така праця не для мене. Моя душа до того не надається. Іти по смерть, підставляти себе під меч або гармату? — Ні, цього не можу. Тому на мене не рахуйте. А, крім того, я ще й старший син, отже — підпора родини. Якщо Жан і П'єр підуть із вами на війну, треба ж буде комусь залишитися вдома, щоб турбуватися Жанною і її сестрою. Отже, — я залишусь дома, де спокійно доживу до старости.

— Він дома залишиться, але до старости не доживе, — прошепотіла Жанна.

Ось таким базіканням забавлялася весела й безтурботна молодь, а Паладин тим часом уже створив плян своїх походів, відбув багато баталій, здобув силу-силенну перемог, знищив англійців, посадив на трон нашого короля, коронувавши його. Тоді ми запитали, що він за це попросить у короля, Паладин мав готову відповідь:

— Попрошу зробити мене герцогом, першим пером королівства і спадковим констеблем Франції.

— Та одружити тебе з принцесою, — як же ти міг забути про це?

Паладин легко почервонів і уривчасто відповів:

— Не потребую принцес! Я вже маю на приміті дружку.

Він натякав на Жанну, але тоді ми навіть не догадувались, якби знали про це, то висміяли б його: аджеж у селі для Жанни не було гідного жениха. Це добре знав кожний із нас.

Між нами почалися по черзі випитування, що кожний прохав би в короля, якби опинився на місці Паладина і вчинив всі ті дива, що їх він заповідав. Кожний із нас намагався відповісти так, щоб його відповідь була найсмішнішою, тому придумував собі незвичайні нагороди.

Коли ж черга дійшла до Жанни, ми ледве могли пробудити її із глибокої задуми. Мусіли ще раз повторити питання, бо думки її перебували десь далеко. Вона, очевидно, навіть не чула цієї частини нашої розмови. Хоч уся наша гутірка була жартівливою, Жанна сприйняла її цілком поважно й, подумавши, відповіла:

— Якщо б наш милостивий дофін сказав мені: «Проси, що бажаєш, бо я тепер знову багатий, одержавши назад свої родові маєтності!» — я, ставши на коліна, просила б його на віки вічні звільнити наше село від податків.

Такі прості слова, що виходили з глибини її серця, дуже зворушили нас і ми вже не розсміялись, а задумались... І прийшов був день, коли ми згадали цю її відповідь, з гордощами та з сумом, були дуже раді, що тоді не розсміялися з її обіцянки, бо бачили, якими щирими були її слова: аджеж вона, як прийшов час, повторила їх, дійсно просила в короля тільки звільнити її село від податків і нізачо не хотіла чогось для себе самої.

(Далі буде)

Василь НЕВІДОМИЙ

ЗЕМЛЯ

(Захальвна збірка з України)

Мое прізвище хай буде Невідомий, мій паспорт — оці вірші, а моя адреса — з України, хоч і живу, покищо, в Росії. Буваю всюди, і на комсомольських зборах, бо мушу. І люблю бути всюди, залишаючись завжди собою. Якщо одержите цього листа, прохаю передати усім добрим людям за рубежем щасливого 1972 року. (Це не збірка, а виписки з »захальвної«).

Невідомий
(Василь)

*
* * *

Осінім вітром від твого листа.
Лежать рядки покосами. Від втоми.
Ти знов мене допитуєшся: хто ми?
І знов мене лякаєш: я не та...

Не страшно змін. Боюся лиш плакатів,
Стандартних величин, авторитарних »да«,
Та ще боюсь без огорожі хати
І потягів, що стали »поезда« —

Ми носимо в собі, немов зачаті.
Віками носимо, і живемо в собі.
Замками — серце! На усі печаті —
Те, що народу!

Решту — дай юрбі...

ЛІВА ЗОРЯ

Чорні ворота ночі. І тільки зоря
(Не та, що з прапора, та — що з неба)
Ледь освічує душ наших чорні моря,
Що припливом шумлять до тебе.

Давні рими. Падають нові боги:
Троцький, Гамарнік, вже навіть Сосо...
Все вивернули доноги,
А народи — босі.

І вічна Мати усіх народів
Плаче хвилями нашого моря:
— За все в нагороду —
Горе!

»Товариш, верь, взойдет она,
Зоря пленительного счастья,
И на обломках самовластья« ... —

»Від молдаванина до фіна
Усе мовчить« ...

Товаришу, нагострю зір,
Як ти, поете, нову риму:
Всі зорі заведуть у Сибір,
Коли вони — без Іерусалиму.

КОЛИ ВНОЧІ...

Коли вночі, як у труні,
Ховаюсь у кімнатці-шанці, —
Мені моргають здалека вогні —
Серця чужих радіостанцій.
І звідусюди голос, голос —
По український колос?
І голосок, і голосочок —
По український колосочок?
І звідусіль гримить свобода —
Але для вас чи для народу?

Де ж ви були, коли не нафта у Плоешті, —
А волі кров текла у Будапешті?

Де ж ви були, коли планета
Здригалась від повстань Тібета?

Що ви сказали Україні?
Про телебачення й кіно? .. —

Коли у вас була пустиня,
Ми в Десятинній гинули давно,
Відводячи азійський меч поган
Навіть від тебе, Ватікан.

Ось та, що сто літ годувала
Півсвіту — у черзі стоїть
За хлібом! .. Та, що вчора встала
Із попелу тисячоліть,
Що кров'ю освятила право

Народоправної держави, —
Тепер на всеросійським мотузку!

Де ж ваші вуха, ваші очі,
Пощо до нас ви серед ночі
Моргаєте? ..

Чи в сіряку,
Чи у пальто,
Чи й просто голий —
Мені байдуже! Тільки волі,
Своєї волі мій народ
Собі бажає!
Україна
Щаслива буде і в свитині,
Аби, аби лиш без »господ«!

*
* *

П. Г. Т.

Я вчора Явтушенка слухав.
На площі збилось півмоскви,
Що обернулася у вухо,
Аж стало чути ріст трави
На Горках Ленінських...
А ви,
Із »Леніна 68«,
В столиці праведній моїй,
Де ж ви?!

Уже й дерева в лісі
Кричать про спільний Бабин Яр,
Про вами спалену Варшаву,
Угорську честь, фінляндську славу
І Білорусії пожар! —
Про те, як сталінські орли
Сибір — в законність возвели!

Кричать про тридцять три криваві
Вкраїнські рани; про Кавказ,
Що воскресав не раз для нас,
Що не схиляє Златоглавій
Святії гори!

Рани... Рани...
Славних прадідів великих
Нащадки погані
У Києві возсідають...
А над Баб'їм Яром
Україну розпинають
Хрущовські бояри!

Не бачите? Не чуєте?
Поглухли, каліки?
Послухайте ж Євтушенка!
Хоч і недоріка,
А все таки над Москвою
Не сусла-хрущова,
А Євгена Явтушенка
Пригриміло слово!
Надщерблене — але слово,
Слово! — не прикраса...

Пробач мені Твою мову,
Мій Батьку, Тарасе.

ВУЛИЦІ

Поспішають вулиці. Мабуть у всьому світі.
Одні — з привітом, інші — без привіту.
Навіть моя кімнатка — вулиця,
Підозріло на прохожих шуляться:

Ніч.

Я слухаю радіо,

І радіо серце радує:

Вулиця Шевченка у Вашингтоні!

А на Україні — Бабилонським полоні —
Ось новоспечена вулиця — Московська!..

І на кожній вулиці ковзко...

І зважай, зважай, Вашингтоне,
З новим і праведним законом!
Поможи нам викреслювати московські,
Всім народам вийти на свій путь,
Бо настане і для тебе сковзко —
Ще й тебе Москвою назовуть!

*
* *
*

Не на чужині і не вдома,
Я у Росії, близь Москви,
У центрі вічного содому,
У Прішібеевской вдови:

... Хрущов, як подобало фарисею,
Вигонив Сталіна із мавзолею!...

О, як це все нагадує Россею
І Катерини, і Петра!
І мало вже на вас Дніпра,
Щоб потопились, Прішібеї,
Щоб кров обмити з вас святу —
Народів кров
На л и к о в і Росії!

Хотів любити б — не дають,
Самі собі ви...

ЕДУАРД БАГРИЦЬКИЙ

Вночі по Одесі
Багрицького тінь походжає.

Золоті перевесла світел в порту.
Корабель білозорий з чужого краю
Западає в сльоту.

Багрицький:

— Люди з крилами, плюньте на класи,
Заберіть і мене, і мого Опанаса:
Ані чесним, ані бандитам,
Навіть тіням тут важко жити!

Матрос з корабля: (жує гуму)

Багрицький:

— Я не шовініст,
Я не комуніст,
Не націоналіст.
Єдину маю з усіх прикмет:
Я — поет.

Матрос: (жує гуму)

Багрицький:

— Може ми говоримо з п'яними?
Невже ж і нас — услід за індіанами? ..
Товаришу, містер, камрад, матросе:
Ми босі, розумієш? — голі й босі!
Нас усіх, наче урка з-за рогу,
Партія вивела »на чисту дорогу«!

Матрос: (кидає Багрицькому пачку цигарок)

Багрицький:

— Дякую, я не курю, у мене тебеце!

Матрос:

— Не пустять тебе до Америки за це!

Багрицький:

— Я вже не до Америки і не про себе:
Давно я помер і давно у небі.
Там, межі хмарами, всім досить волі,
Я ж про отих, що живуть у неволі, —
Тут сотня народів живе у тюрмі! ..

Матрос: (мовчки жує гуму).

1933 РІК

Дванадцять — не Блока!
Тринадцять — не По!
Це станції я проїжджаю:
Всі в нашому краю,
І всі обожаю!

Співають тополі,
Сурмлять димарі...
Дніпро ген за Любечем зносить
Свої й білоруські покоси,
І хмари — немов альбатроси!

Впиваюсь тобою —
Красивою, трудовою,
Пошрамленою з дитини,
Багатою — без свитини,
Придавленою — і стрункою,
Тобою, мій краю —
Мій раю, моя Україно,
Тобою!

... »Клеверець збирали,
Кору розтирали,

Бодай наші діти
Того не зазнали!« ...

... »Соловки ви, Соловки,
Я вас не боюся:
Я три годи отслужу
І назад вернуся!..«

... »Хороша страна Болгария,
А России лучше нет!
Дайте вашу кулінарію ...«

... »Бодай наші діти
Того не зазнали,
Як ми на Україні
З голоду вмирили!« ..

Клевер цвіте, і дуб виростає чубатий ...
За вікном пролітають пісні —
Лиш зарано ще їх збирати,
Пісні про клевер і дуб
І про голодом скошені хати ...

Впиваюсь, впиваюсь тобою,
Безсмертною, трудовою,
Пошрамленою — з дитини,
Багатою — без свитини,
Придавленою — і стрункою,
Тобою, моя Україно,
Тобою!

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Мати — як жити!
Як мати жито.
Замало радіти,
Замало — тужити.

Гримить чорноморський вітер!

Мати — як мати,
Як не віддати!
Перша дата —
Безмежна дата.

(Баладою про солдата!)

А в тебе мати —
Земля багата,
Мільйоннохата —
Біблійна Жона пребагата!

*
* *
*

Є. Я.

О, не плюйся Бабиним Яром!..
Це не »семечкі« із базару,
Не гістерія і не поза, —
Це за шкірою світу —
Морозом!

Там, на дні зловіщого яру,
Обійнявшись, лежать хозари,
Торки й обри, і перетлілі
Чорні тіні Батія й Атілли.

А в часи несусвітнього грому —
Тут вчинились нові погроми
І під каркання »Інтерналу« —
Нас у цьому яру ховали!

Під віками землі цієї
Сплять сини України й Юдеї:
Що по-шию було Берліну,
Те Москві твоїй — по-коліна!..

О, не плюйся Бабиним Яром —
Це не »семечкі« із базару!..

Вічний пам'ятник — діти ставлять:
На руїнах Проклятого Яру —
Своїм сміхом життя вони славлять!

Н. Н.

(Л. К.)

Ти в Польщі бувала...
Будь же, земле Шопена,
Ненею будь для неї —
Бо крила!

Сичать і сичать
Чужі і свої антени —
Небо уже засмітили.

А ви обійміться —
Як муж із жоною,
Сестриця із братом —
В єдиній долі.

Шукаєш, крилата, волі?..

Будь вічно нею багата!
Будь матір'ю волі!

КАТЕРИНА

Не із майстерень Манізерів,
Не з-за мізерної провини
Їде по нових есесерах
Твоя, Тарасе, Катерина.

Не із любови до лопати
Чи мертвих дюнів Казахстану
Напружується вічна Мати
І силу віддає останню!

Не для загробної комуни
Стоїть у черзі — для дитини,
Посивіла — і вічно юна
Твоя, Тарасе, Катерина...

А коли прийдуть нові дати
І згинуть нові фарисеї, —
Поставим пам'ятник для неї,
Як Безіменному Солдату!

ЗЕМЛЯ

»Ой поля, ви поля, мати рідна земля«...

Знаю: нерівний піснями, як ця земля,
Як оця спина вічної Катерини,
Що від Другої Катерини не розгинає спини.

»Ой поля, ви поля«...

Знаю: почорніло серце з болю, як оця земля!
Як оця чорноземна, невипростана спина
Моєї України!

»Ой поля, ви поля«...

Знаю: кременівська балалайка — закордонне тра-ля-ля...
А що ж буде потім,
Коли всі — в кривавому поті?

Продаєте землю на Місяці, Марсі і Венері...
А та, що під ногами? — немає ж землі в есесері!
На чому ж поставите ятки?
Кому продавати краватки?
На чому — щоб вішатись! — ростиме гілля?..

»Ой поля, ви, поля, мати рідна земля«...

ПРОГРЕСИСТАМ І РАСИСТАМ

І Ленін й Сталін, й інший -ов
(Росія — »історична звичка«...) —
На тих руках невинна кров,
Що звикли все — у рукавичках,

Що десь біліють в далині,
В диму промов, чаду припущень,
І просять у великодні дні
На всякий випадок відпущень;

Що з непам'ятних часів
(Таки мумійні фараони!)
Лише для рідних власних псів
Людські виписують закони!

Що копошаться для кошар
І всім призначають кошару —
Кремля вселюдський Бабій Яр...

Але з планетного пожару —
І головешок не знайти,
І нікому її жбурнути
Вам буде! Погорять мости
Не тільки у краю Славути —
І Сена закипить, і два
Обобережні океани!..

О, рукавична голова
В руках кремлівського Івана!

СТАНДАРТИ

Кожний колосочок — різний,
І кожний — годує!
 Прислухайтесь, доки не пізно,
 Як людське море вирує:
Кожний колосочок — різний,
А кожний — годує!

Не підтасовуйте карти
На »спільную долю«!..
 За найцяцьковіші стандарти
 Не згодимось на неволю:
Народи — не вдасться на карти!
Не виграти їх — ніколи!

ПАМ'ЯТІ ФАДЄЄВА

Забувають тебе, посилено забувають.
Бо — сором! Бо — вірив їм!
В міжнароднім гармидері — Еренбургами збувають
Твого пострілу віщий грім!

Мить розгрому... — не зичу її нікому,
Але ще менше зичу нападу мить.
Зупинись там, подумай: ви йдете із погромом
І Тев'є-молочник так хотів би вас зупинить!

Рабовласник стає рабом. Зупини ж свою матір Росію!
Ти любив її. Вірив. Ми платили тобі пошаною.
Застрілюйся!..
На Голготнім хресті наш Київ,
І твоя велика російська совість —
Велетенською раною!

Вже півсвіта не вірить їм.
Я тебе не виню, не ображую. Я не... —
Лиш хотів написати б над гробом безхрестим твоїм:
»Зупиніться, тут спить Християнин«.

МИСТЕЦТВО

Все ж таки добре, що земля не говорить,
Що мовчать олівці на моєму столі,
Як у небі риб'ячі зорі;
Що усе минає, що валяться палаци й хати,
А мистецтво —
уміє чекати!

Дочекався ж той раб, що в Римі поставив колони,
Галілей дочекався, що воспіли його мільйони,
Дочекається світ!..

Дочекаємось, друзі безмовні, і ми
Під землею,
під корінням —
Божої Днини!
Молоді ми, завзяті, багаті на вроду! —
Що таке сотня літ
у моєму житті? —
У житті народу?

Перед нами — мов килим: тисяча літ,
Тисячі століть свободи!

Д-р Роман МОГИЛЬНИЦЬКИЙ

ПРОВІДНИК У РОСІЙСЬКУ ІСТОРІЮ

[Микола Чировський: «ПРОВІДНИК У РОСІЙСЬКУ ІСТОРІЮ» (по-англійськи). Філософічна Бібліотека, Нью-Йорк, 1967 р.]

Серед повені західньої літератури, фабрикованої за штампами інтересів московського імперіялізму, згадана праця проф. Миколи Чировського має особливо велику вартість. Вона майже цілком вільна від такого штампу. Автор зовсім слушно розпочинає московську історію від правдивих московських земель — ростово-суздало-володимирських. Це відразу збільшує вартість книжки, бо відриває читача від накиненого Заходіві шаблону, яким пов'язують початки Московщини з Київською Руссю-Україною. Історію Руси-України автор розглядає тільки побіжно, як і інших країв немосковських народів, натомість яскраво наświetлює расово-біологічне походження москвинів і на цьому тлі влучно подає питому їм характеристику. Книжка написана легким, почитним стилем і дає багатий матеріал для розуміння московства.

Підкресливши особливу вартість праці автора, хочемо висловити деякі наші думки, що насуваються після прочитання згаданої книжки. Самий запис «фактів» — це ще не історія, бож т. зв. «сухі» факти ніколи не можуть відзеркалити справжньої, живої дійсності. Історія вимагає не тільки відтворення фактів, а й виявлення закулісів і причин та належного коментування. Власне тому звертаємо увагу на різні коментування автора.

На стор. 3-ій автор подає перестаріле твердження, що слов'яни, мовляв, розселялися з-під Карпат на північ і схід. Такі погляди фабрикували головню німці й завдяки цьому виникали твердження, що слов'яни в Європі — зайди, які примандрували десь біля шостого століття. Однак археологія південних слов'ян, поляків, українців та інших недвозначно виявила, що слов'яни, мабуть, правдиві прадавні тубільці центральної Європи, зформовані у відповідні групи біля три тисячі років тому. «Примандрування» слов'ян було потрібне німцям для підбудови їхнього «тиску на схід». Треба зазначити, що «об'єктивізм» західніх гуманістичних наук часто мав і має риси московської чи теперішньої т. зв. советської науки.

На стор. 9-ій автор чомусь зараховує Новгород до корінних московських земель, доходить до абсурдного твердження про «добровільне злиття» слов'инів, радимичів і в'ятичів. Насправді ж навіть під тиском Москви жоден дослідник не може затерти археологічних фактів про те, що вже тисячу літ до нашої ери на сході Європи існували чотири різко відрізані слов'янські групи, зовсім певно понадплемінного характеру: між Карпатами й Дніпром-Донам — праукраїнська; на Білорусії і цілій Псковщині — пракривицька, на Новгородщині та майже по

Урал — прасловінська; на схід і південь від неї, між вододілом Дніпра, Дону і південним сточищем Волги — прамосковська. Ростово-суздальо-володимирці, а потім москвини загарбали і змосковщили Новгородщину й Псковщину систематичним геноцидом, виселюванням та колонізацією своїми монголо-тюрками. Тим часом автор чомусь і Псковщину зараховує до корінної Московщини.

Навіть ще за царських часів серед недобитків стародавніх купецьких псковських родів жила пам'ять окремішності. Наприклад, поляк-інженер, дядько якого мав маєтки на Псковщині, розповідав мені, як замолоду він неоднократно передразнював старих псковських купців запитанням: «Чи ви, псковітяне, істинні великороси?». І завжди отримував відповідь: «Не пристойт, барін, обіжать старіка. Ти знаєш, що Псков нікогда не бил Москвой!»

Тим більше неслухне твердження автора на стор. 15-ій, що проф. Чубатий хибно припускає, що з новгородців міг витворитися четвертий слов'янський нарід. Проф. Чубатий у той час, як писав свою працю, мабуть ще не мав даних про яскраву археологічну окремішність словінів ще тисячу років до нашої ери. Це тільки черговий раз підкреслює необхідність вивчення істориками теж археології. Автор покликається на літописи, очевидно — літописи документи, але й тут треба брати до уваги, що й документи часто виготовляються відповідно до потреб даної суспільності, влади, держави, а особливо залежать від поглядів тих, що їх зладжували. Тим самим кожне користування документами вимагає критичної перевірки.

Автор досить обширно обговорює користування москвинами такими кличами, як «збиранія русскіх земель» і «відзискання моєї втчїни», якими московські князі обґрунтовували свої права на загарбництво. На жаль, автор не пояснює, як і чому виникли ті кличі. Тим часом для нас і білорусів це особливо важливе, бо саме ці кличі найбільше баламутили й баламутять людей та затягають у тенети «малоросійства». Для чужинців це важливе тому, що перекреслювало б їхнє переконання про існування того «триединого русского народу» чи пак «советської людини».

Юрій Долгорукий був найстаршим, але незаконним сином Володимира Мономаха, по старшинству йому належало успадкувати київський великокняжий престол. Але кияни його — байстрюка — не приймали. Тому Мономах відіслав свого байстрюка княжити у відлюдді, в далеких північно-східніх колоніях, на Ростово-Суздальщині, де віча мали малий голос. Зміцнивши свою владу та зорганізувавши велике військо, Юрій силою загарбав Київ. Два роки пізніше кияни вчинили повстання, вирізали московську залогоу, а він сам ледве втік. Тому готував пімсту, яку здійснив його син Андрій з Боголюбова. На цій підставі суздальо-володимиро-ростовські князі, а потім московські, потомки Юрія, уважали себе за спадкоємців Мономаха, а всю колишню Руську (Київську) імперію — за свою «вотчину». Династичне пов'язання давало їм право на претенсії до назви Русь, а пізніші їхні потомки цим правом обґрунто-

ували своє загарбництво. Проте династичні претенсії чи права не мають жодного практичного відношення до окремішності й самобутності поневолених москвинами народів, особливо в сучасну добу. Знавши це, москвини видумали тепер «пролетарську солідарність» у розумінні русифікації.

На стор. 20-й автор пише про «слов'ян» роксоланів. Роксолани — червоні алани, алани — скити, а їхні потомки — осетини. Скитське плем'я роксолан після розпорошення аварами може й надало нашим предкам своє ім'я, так як тюркські болгари північним македонцям або германські франкони галлам.

На стор. 25-й автор перекладає «Руська Правда» на «Рутеніян Трутс». У словінців слово «правда» й досі означає «право». Отож «Руське Право» — «Рутеніян Ло». Слово «право» на півдні вживане радше в розумінні «слухно».

На стор. 29-й читаємо: «Остаточно в 936 році хан Бату, внук Чингіз-хана, перейшов Уральські гори з великою армією...» Де Крим, а де Рим. Бату вирушив із Самарканду і помаршував мимо Аральського озера степами поміж Каспієм і Уралом. Чому автор не поглянув хоч раз на мапу? Ханати болгарів були якраз на тих просторах. Татари зовсім не запускалися на властиву Московщину. Тамешні ліси для їх кінноти ніяк не були властивим бойовим тереном. Рязань лежить на південних окраїнах Московщини і на півдні загинув Юрій. Його наслідник та інші північні князі негайно добровільно почували до хана по «ярлики». Таким чином вони органічно включилися в орду і всі пізніші наїзди татарів мали характер виключно внутрішньо-ординських розрахунків, подібно, як це бувало всюди з надто самостійними підвладними феодалами. Московщина ніколи не вела «визвольних» змагань. Московські князі ступнево перебирали першість у спадкоємстві орди, мірою того, як вона розкладалася, що було цілком природне, бо вони своїм расовим складом органічно пасували до орди.

На сторінках 34-35-их автор з'ясовує взаємини Новгороду, Пскова і Твері, як внутрішньо-московські. Це зовсім незгідне з правдою. «Права» до тих земель потомки байстрюка Юрія використовували для завоювання інших народів, але змосковщити їх могли тільки після винищення, виселення і розсіяння тубільного населення та колонізацією тих земель московськими ляпоно-тюрками. Проте треба підкреслити, що автор дуже добре характеризує расовість, психологію й політику московського народу. Особливо добре виведена тяглість московської політики від княжих, царських часів до сучасних днів (стор. 41-42). Якщо розглядати походження ліберальніших елементів серед москвинів, то завжди виявиться, що це або залишки недобитих новгородців чи псковців, або з пізніших «тоже істинно русскіх малоросов» чи їм подібних.

Мені видається, що в черговому виданні було б корисно трохи розвинути історію України після переходу Галицько-Володимирської держави, за династичними правами, під панування Литви, подати причини

втрата прав суверенітету наших княжих родів, з'ясувати унію з Польщею, польську політику й дещо про козачину, бо повстання Хмельницького вийшло в книжці без відповідного підґрунтя і справа України виглядає немов звичайний спір Москви і Польщі за провінції. Треба також дещо увипуклити справу Білорусії, що зміщило б наше становище.

Провал «Пугачовщини» автор зводить до браку програми цієї революції. Проте не програма, а державно-організаційна здібність революційного проводу вирішальна в таких випадках. Успіх московсько-большевицької революції 1917 року залежав перш за все від Леніна і його прибічників, що насамперед організували регулярну армію, себто збройну силу. Брак відповідного державницького наставлення на Запоріжжі, значною мірою серед старшини й шляхти гетьманської України, а згодом у роки нашого «визвольного» борсання в 1917-22 роках — став причиною нашої поразки.

Чимало сумнівів викликає характеристика поодиноких московських монархів післяпетрівських часів. Автор стверджує, що майже всі вони у своїй молодості були освіченими, ліберальними людьми, ознайомленими із західними тогочасними вольностевими рухами і ідеями. Кожний замолоду був лібералом і, прийшовши до влади, планував реформи. Одночасно всіх їх він характеризує остаточно, як «автократів»-деспотів. Автор стверджує, що частина дворян домагалася лібералізації, але виключно на свою користь, з другого ж боку — був опір консервативних елементів. Всі почини реформ кінчалися зацитькуванням «ліберальних» дворян концесіями на рахунок народних мас та посиленням деспотизмом. Всі ті московські монархи переходили згодом на розпусне життя, ставали невротиками, або — їх ліквідували. І ось тут із тим «автократизмом» щось не в згоді з логікою.

На мою думку, Московщиною завжди правила група людей із психологією справжніх мурзів, подібно, як колишнім Римом правили патриції, а потім преторіяни. Якщо монарх був типом твердого хана, мурзи були вдоволені, вони респектували його і підтримували диктатуру. Якщо монарх виявляв деякі позначки лібералізму, його «вдягали в шори». Якщо він пробував борсатися, намагався позбутися тих, що ставили опір проєктованим реформам, його просто ліквідували й саджали другого. Звичайно, згадані «автократи» піддавалися тискові, переходили на розпусне життя, ставали невротиками, більш або менш безвольними виконавцями волі «мурзів». Тільки такі доживали свого віку.

Ось хоч би Сталіна міг «кропнути» любий його прибічник, проте ніхто з них цього не вчинив, бо Сталін провадив стисло імперську політику, значно твердше, ніж міг провадити хтось інший. Коли ж у Хрущова після побуту на Заході почали появлятися деякі хитання, його відразу усунули. Просто за життя політично вбили. Автократизм можливий тільки в оперті на сильно зіграну групу впливових людей, які вважають авторитарний режим за найкорисніший для існування імперії. По-

суті, це і є єдиний шлях до творення й утримування імперій. Такими здібностями відзначаються саме монголи, тому не випадково обличчя Чу Ен-лая й Брежнєва такі подібні.

Неправильне твердження на стор. 108-ій, що Москва програла Кримську війну тому, що технічно була відсталою. Вона ж втратила тільки один порт, здобуття якого коштувало союзників гори трупів. Причиною її поразки були селянські бунти і загальний революційний настрій в імперії. На стор. 125-ій автор слушно цитує слова міністра Гієрса, який стверджував, що програна більша війна викликала б в Росії революцію, «супроти якої паризька комуна була б дитячою забавою».

Натомість майстерно вияснене походження московських претенсій на патріархат та «опіку» над православ'ям. Добре з'ясоване походження слов'янофільства й панславізму на стор. 131-33-ій. Тут, може, доцільно дещо виразніше розвинути тло, на якому вони зроджувалися, а саме — з'ясувати гноблення турками південних слов'ян, мадярами хорватів, словаків і наших закарпатців, поляками галицьких українців, німцями поляків і чехів. Загально доцільно з'ясувати і німецький тиск на Схід. Умовно Москва була одинокою (за мовою й православним визнанням) слов'янською самостійною сильною державою. Все це не конче відоме на Заході, де й досі існує погірдливе наставлення до слов'ян, а німецький наступ на Схід виправдують так, як загарбання західними європейцями американського континенту чи інших колоній.

Вражає те, що в описах «воєнного комунізму» і початків «революційного терору» автори завжди залишають властивих творців того терору. Терору не започаткував Сталін. Ленін призначив Сталіна парторгом, себто — наглядачем партійної дисципліни і безпеки в рамках партії. В інтересі своєї плянкової політики Ленін увесь час був змушений значною мірою ділитися владою з Троцьким, Каменєвим і Зіновєвим, мусів також рахуватися з перевагою жидів у верхівці партії. Саме Сталіна, типового московського, чи пак помосковленого мурзу, він призначив парторгом для нагляду над їхньою діяльністю. Сталін не організував ЧеКа, він перебрав контроль над ЧеКа щойно після ліквідації Троцького.

На стор. 163-ій автор помилково подає Дзержинського, як першого начальника ЧеКа. Першим начальником ЧеКа був жид Уріцкі (Урицький), якого застрелив давній есер, терорист, москвин Савінков за масове винищування інтелігенції. Уріцкого призначив Троцький, бо Троцький організував армію і безпеку. Троцький був тим, що започаткував масове винищення інтелігенції, дворянства і заможнішого селянства. Це ж Троцький запровадив «одноголосне рішення» в партії, чим знищив будь-яку дискусію у партійній верхівці. Навіть рапорти англійської розвідки стверджують, що (за незначними виїмками) всі воєнні комісари — жиди, тому існує загальне невдоволення. Воєнні комісари були командирами всієї безпеки.

По смерті Уріцкого, Ленін навмисне призначив начальником ЧеКа поляка Дзержинського. Перед війною у Польщі Дзержинського реабілі-

товано, як польського патріота, що пімстився на нас і москвинах за провал історичної «Річ Посполитої». Після нього Сталін так само планоно призначував на становище начальника безпеки поляків Менжинського і Ягоду. Ягоду і Єжова розстріляно тільки тому, що їх зручно вплутали до жертв масакрованої опозиції.

Троцький був есером, а не меншевиком, як подає автор на стор. 164-ій. Приїхавши з Америки до Петрограду, він пристав до Леніна, бо розумів, що есерам не вистачить сил перебрати владу.

На стор. 167-ій і далі якось неясно представлені наші змагання й причини поразки, роля тодішньої Польщі, чому німці пішли далі на Схід і т. д. Загалом розділ про «воєнний комунізм» вимагає в наступному виданні перерібки й доповнення. Натомість досконале ствердження на стор. 171-ій, що москвини вжили комунізму для прикриття свого імперіялізму. Але вже на наступній сторінці автор сам нівечить своє слушне й влучне ствердження поясненням, що більшовики, мабуть, «несвідомо й інстинктивно» вчинили це. Таке пояснення не тільки баламутить читача, а й відбирає всю гостроту того слушного, ясного, ранішого ствердження й суперечить усім фактам. Чому ж Ленін з самого початку своєї політичної діяльності так скажено поборював всякі намагання інших народів організувати національні соціал-демократичні партії? Авторова розцінка більшовизму слушна й влучна, проте, мабуть, бажання бути «об'єктивним» стало причиною, що в нього бракує ясного з'ясування окремих явищ.

Характеристика Сталіна, що згідна із загально прийнятим штампом, також має багато хиб. Сталін із самого початку був головним довіреним Леніна у розбудові й перевірці партії. Отже сам Ленін призначив Сталіна на найбільш чуте становище — головою установи для маніпуляції поневоленими народами, а також «блюстителем» партійної дисципліни, з особливим завданням наглядати над жидами у проводі, щоб не допустити їх до цілковитого опанування партійної верхівки. Для Леніна Сталін був рупором ядра імперських ординців, іншими словами — Сталін був для нього Ілією Шкуратовим. Був начальником і добирачем «мурзів», нових опричників московського ханату. Каплан стріляла до Леніна, щоб звільнити трон для Троцького, що й дало нагоду розправитися з есерами. Проте сила жидів в імперії, потреба використати їх для приборкання України, а особливо вага світового жидівства для зовнішньої політики імперії, були тоді такими великими, що навіть після смерті Леніна Сталінові і його ординцям прийшлося тимчасово примиритися з поділом влади між тріумвіратом — Сталін, Зіновєв, Каменєв. Сталін був приготованим природним наслідником Леніна та справжньої лєнінської політики. Але Сталін вже не мусів пускати «вольностевого» туману, як мусів і зручно це чинив Ленін, бо він вже мав відреставровану і зміцнену імперію.

Тому сталінський терор, як терор Івана Жакливого, Петра I-го та Миколи I-го, чи теж Катєрини II-ої, аж ніяк не був «сенсєс», як пише автор, а навпаки! Це передуманий і глибоко раціональний імперіо-

творчий і забезпечуючий терор, бо тільки завдяки повній мілітаризації цілого життя в імперії, тільки завдяки несамовитому централізмові й теророві нові «пролетарські» царі й мурзи відбудували, зцілили й остаточно ще й поширили могутність московської імперії. Тюркомонгольський раціоналізм, несамовита систематичність та безпощадний терор були і залишаються першопричиною творення великих імперій — Китаю, Гунів, Вавилону, Асирії, Риму, Арабів, Татарів, Турків, Еспанів, Москвинів.

Характеризуючи Хрущова, автор на стор. 180-ій пише, що він «вчинив помилки». Це також не зовсім правильне. Хрущова оскаржено за «помилки», щоб знайти причину усунути його. Але це не означає, що його «помилки» були спрямовані в некористь імперії. Наприкінці своєї влади, він виявив певні вагання, що й вирішило його долю. Всі «поступки» Хрущова весь час мали на меті тільки інтереси московської імперії, але він уже натрапляв на сильний опір. Московську політику значною мірою здемаскував її сателіт — Югославія. В самій імперії, не зважаючи на сталінський терор, зростали ферменти. Ще за Сталіна виникли заворушення політв'язнів у концтаборах, що мали виразний національний протимосковський характер.

Сталінський «комунізм» став загально осоружним, треба було «відновити його обличчя». Пригадую, як уже в 1941-42 роки поширювалися глухі голоси, що Сталін «азіят», як прийде до влади «русский», все переміниться. Тому, коли оголошено смерть Сталіна, я був заявив лондонському жидівському кореспондентові, що всю вину за минуле тепер звальють на Сталіна. Він питав, чи можна опублікувати це в пресі. Чому не надрукували? Легко догадатися! Тоді ще не будували Ассуанської греблі. Таємна промова Хрущова була не тільки «його» поглядом. У той же час декотрі закордонні партії почали розчовпувати суть московської «єдності» інтересів всіх комуністичних партій. Мао Тсє-тунг отримав від Сталіна відмову дати дозвіл на поселювання китайців на загарбаних Москвою від Китаю далекосхідніх просторах, що й стало початком «ідеологічних» розходжень між Китаєм і Москвою. Встановлювання ракетних баз на Кубі передчасно зрадив «нацмен» Пенковський і Хрущов мусів поступитися вимогам Кеннеді. Для всіх тих імперських затій було необхідно зрушити із занепаду економіку імперії і Хрущов пробував прискіщувати її розбудову децентралізацією. Але тут виявилось сильне «местничество», «нацмени» кинулися зрівноважувати свої республіканські господарства, навмисне поставлені в таку ситуацію, щоб якнайбільше узалежнити їх від метрополії. «Местничество» вони зривали центральні пляни воєнного промислу, а що гірше — загрожували «суцільності» імперії. Розбудова економіки затрималася, сповільніла, бо ж прийшлося дещо поступитися опорі робітників і селян та підвищити їм заробітні платні. Частинне зменшення концтаборів збільшило витрати, бо треба було платити за працю, яку раніше виконували безплатно в'язні. Тому обнизилися фонди на інвестиції. Свідомість про непевність української харчової бази у випадку

війни примусила розпочати «освоювання» цілих земель, отже виринула необхідність нових інвестицій. Де ж тут «похибки» Хрущова? Він же рятував імперію, якій грозила криза.

Зовсім неправильне твердження на стор. 185-ій, що Гітлер «дозволив» усамотійнитися Карпатській Україні. Насправді Гітлер заздалегідь благословив польсько-мадярську змову залучити Карпатську Україну до Мадярщини.

Далі автор досить стисло подає розвиток подій у червоній московській імперії, але обминає згадки про т. зв. опозиційні рухи. Тому зовсім помилково зводить (за втертим на Заході шабльоном) увесь терор до перверсії Сталіна. Сталін тільки послідовно проводив ленінсько-ординську лінію політики, фірмував увесь терор, якого вимагала панівна московська опричина, вся рада мурзів, увесь радикально імперсько-наставлений провід партії. Комуністичним доктринерством приховувано московську імперіальну політику так, як раніше Іспанія, Польща, Німецький Орден і монархічна Франція маскували свою загарбницьку політику католицизмом.

Автор зовсім непотрібно затемнює свої правильні твердження деякими зайвими фразами, як ось на стор. 196-ій, мовляв, «Советський Союз зробив великий прогрес у поширенні соціалізму та московського імперіалізму». Найперше, московський «комунізм» ледве чи можна назвати соціалізмом; змішувати московський імперіалізм із «поширенням соціалізму» — означає допомагати Москві обдурювати наївних.

На стор. 197-ій автор пише про достави німцям харчових і господарських продуктів. Насправді ж, до Німеччини їхали довжелезні ешелони також із різними рідкісними рудами, потрібними для воєнного промислу.

З'ясовуючи досить обширно хід другої світової війни, автор чомусь не згадує, що після Ялти США мали надто ясний доказ властивих замірів «союзної» Москви. Москва ж навмисне припинила наступ на Варшаву і не дозволила альянтським літакам осідати за її фронтом, отже, допомагала німцям винищити головні сили національного польського підпілля, що було підпорядковане польському урядові у Лондоні. Свідоме ігнорування американським урядом такого виразного остереження, кидає негативну тінь на американські пляни, тим більше, що вже тоді американці безоглядно визначали політику західніх альянтів.

Зовсім хибно автор повторює втерті на Заході пересуди, що воєнна машина та все господарство ССРСР були надто слабкі, щоб витримати силову пробу з німцями. Насправді, Москва мала понад чотири рази стільки збройового матеріалу, як мала Німеччина, яка, крім цього, була зв'язана війною на заході й півдні та в Африці. Також людською масою вона значно переважала Німеччину. Деяка перестарілість советської зброї, втрата найкращих командирів через трюк Гітлера із прозрадженням Сталінові змови Тухачевського і т. д. — не мали вирішального значення. Вистачить згадати, що не зважаючи на втрату під

Барановичами майже всієї повітряної сили ССРСР, — протилітунська артилерійська оборона Москви була такою сильною, що німці не спромоглися скинути ні одної бомби на центральні частини Москви.

Автор згаданої праці слушно зазначає, що «нацмени» відмовились воювати. Проте цей суттєво найважливіший чинник, завдяки якому німці успішно просувались уперед на початку війни, чомусь не уви-пуклений у праці автора. Тільки ті гнізда, де були чисто московські війська, ставили опір і стримували наступ німців. Однак ці гнізда не могли спинити масового перемаршу советських військ на німецький бік. Підкреслюю, це був перемарш червоноармійців, синів поневолених народів, які сподівалися, що зможуть воювати на німецькому боці проти тюрми народів.

Такий масовий перемарш червоноармійців на німецький бік довів до того, що ССРСР втратив у перших місяцях війни переважну частину всієї зброї, велику частину вишколеної армії, втратив житницю України й величезну частину промислу. Не зважаючи на те, Москва потрапила здемонтувати й вивезти із загрозованих німцями теренів до 70 відсотків промислового устаткування і майже всі кадри вишколеного робітництва та урухомити свою воєнну промисловість на сході й півдні своєї імперії. «Ленд ліз» справді врятував московську імперію, побіч тупоумної пажерливості й звироднілої жорстокості німецьких на-ізників.

На стор. 202-ій автор підкреслює досконалість советської дипломатії. Під час війни большевики заснували вищу дипломатичну школу, в якій вишколено понад п'ять тисяч визначніших дипломатів. Проте твердження, що москвини вивели альянтів «у поле» — мало переконливе. Насамперед треба проаналізувати «ментальність» тих різних дорадників американських президентів, перевірити їхні конта у швайцарських та інших банках, і — особливо — переглянути метрики тих дорадників. Пригадаємо «побожні пляни», що їх висували американські журналісти і економісти в журналі «Нью Юроп», що виходив у Нью-Йорку. Було б цікаво проаналізувати пляни американського капіталу, а одночасно й уряду про поділ сфер впливу.

Думаю, що варто уникати таких висловів, як ось: «... Сталін плянував вжити її (умову з Гітлером) на користь московських і комуністичних інтересів». Ось те «комуністичне» в інтересах Москви існувало й існує виключно як засіб для приховування її імперіалізму. Москва підтримує різні комуністичні партії тільки тому, бо вони виховують «синів отечества чужого». Тому вживання подібних фраз ще більше баламутить уже й так збаламучених.

Дуже ясне з'ясування московської політики маємо на стор. 204-5-их. Трудно однак погодитися з твердженням на стор. 207-ій, що «лібералізаційна політика Хрущова виявилася незгідною з радикальним соціалізмом чи комунізмом». Про певне зменшення господарського потенціалу часів Хрущова, ми вже згадували. Такі й подібні, на перший погляд, дрібні хиби у згаданій праці лишають враження, що автор, заскочений

власним відкриттям, навмисне уникає дразливих ясних стверджень. На мою думку, ясне й однозначне ствердження властивих спостережень і фактів аж ніяк не противиться навіть найбільш суворим вимогам наукового об'єктивізму.

На стор. 211-ій автор дещо переповідає про взаємини Китаю й Москви. Він не згадує, що розлам постав ще за Сталіна, який відкинув уже згадану пропозицію Мао Тсе-тунга. Рівночасно із закріпленням позицій Китаю, Мао Тсе-тунг став виразніше підкреслювати імперський характер Китаю, що не хотів бути звичайним московським сателітом. Ідеологічні розходження тут ні при чому, їх фабрикується так, як фабрикувалось, напр., під час спору патріархів Константинополя і Риму. Пропозиція Мао Тсе-тунга була першим виявом намагань Китаю відискати втрачені землі. Люди типу Леніна, Троцького, Сталіна, Гітлера, Мао, Хрущова чи Брежнєва ідеологію трактують тільки як знаряддя, щоб досягнути свою мету.

Левко РОМЕН

»ЗИМОВІ ДЕРЕВА«

[Василь Стус: «ЗИМОВІ ДЕРЕВА» (перша збірка поезій). Видавництво «Література і мистецтво»]

»Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе не вважаю». — Так пише поет у своєму передньому слові («Двоє слів до читачів»). »Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене — путящі«. Наприкінці цього півторасторінкового вступу останнє речення — »Один з найкращих друзів — Сковорода«. Візьмімо цитату:

Холоднорозрий присмерк приуральський
зростав. Мороз ладнав органні труби...

Отим: »зростав« — у другому рядку — урвано ритміку (бож крапка це — павза: »Оркестра — стоп!«). А можна ж без ніякого болю (фальшу!) замість »зростав« (це ж лишень канцелярське повідомлення!) дати »ладнав«, щоб уникнути отого »стоп!«, і тоді другий рядок бринітиме як і перший:

ладнав морозові органні труби...
(Стор. 20, »Вінцасові К.«).

На цій же сторінці (і на дальших) є чимало таких несподіваних »заскоків« ритміки. Отже, це свідчить лише про те, що автор не набув струнких і суворих критеріїв до будови ритмічного слова. Таких випадків чималенько, і цікаве те, що ці випадки не такі вже »неподоланні«, що при уважному ставленні до слова їх легко усунути або й оминати, бож порядок слів у реченні нашої літературної мови не є так суворо регламентований, як у деяких мовах. Звичайно, не дивно, що

й у нас є чимало «фігурантів», яким зневажання ритміки видається ніби новиною, «поступом». Таких не шкода (хай собі бавляться).

Але такому авторові як Василь Стус хочеться побажати знайти ті критерії, з якими він почуватиме себе певніше, — щоб слова слух'яно стелилися дзвінко-квітчастим разком, фіксуючи завданий тон для вислову залеглої десь у мізках думки, сентенції чи набіглої гами почуттів.

Знаємо, — фолклір старший за письменство (тепер чомусь письменство заступлене словом «література», а за моїх шкільних років, пам'ятаю, була в наших підпільних гуртках українознавства «Історія українського письменства» незабутнього Сергія Єфремова, незрівняного стиліста українського слова), тобто — пісня, казка, легенда тощо. Той фолклір, особливо пісню, треба було завчати — слово в слово. Для легшого запам'ятання ласкава Муза дарувала першим творцям ласку співзвуччя, тобто римування кінцевих рядків пісні, і тому пісні легко поширювались. З винаходом письма стали з'являтися індивідуальні творці, які на подобу пісні народної творили свої коротенькі, а інколи й довші твори. Тож і ці автори своєї творчості благали ласки Музи — дарувати співзвучність бриніння кінцівок. І хоч ті твори фіксувались уже на письмі, але рима, як окраса твору, далі уважалась конечною.

Але в наші часи риму стали уважати за тягар, що обмежує можливості творця. Тож появився «верлібр», вільний не тільки від рими, а й від монотонності, мовляв, однакової ритміки. Цікаво, що в нашого автора ранні твори (тут подані наприкінці збірки) мають рими, і то досить добірні (наприклад, «Повернення Орфея», стор. 191), але в пізніших римування рідше трапляється, абож їх заступають асонанси, а інколи — ніби випадково — внутрішні рими. Словом, віршів строфічної будови менше, ніж нестрофічної.

Тепер погляньмо, якою тематикою автор цікавиться. Візьмімо, наприклад, той вірш, що від його заголовка і збірка названа: «Зимові дерева».

Згорнули руки — не викричатись
(як викричатись — без рук?).
Засніженим віттям витишитись
тополі і не беруться.

Спочили ясні, немов свічі,
холодом, як вогнем,
применшені і порідшалі
з грудневим днем.

«Спочили до дна у роздумах» і далі ось так про тополі:

З них кожна за розпач вища,
як герметична ніч,
цурупалком нервів свище
крізь праліси протиріч.

Отже, це явище звичайне, як ніч приходить по дніві. А що «цурупалком нервів свище крізь праліси протиріч» (суперечностей) — це натяк на рівнобіжність символічності тямок про людей і дерева... Останній рядок про це недвозначно ясує: »на розі Хрещатика« (стор. 117). Тут висновок ніби сам запрошується. Таких тямок (рівнобіжних) і висновків є чималенько в нашого автора.

Згаданий вірш («Зимові дерева») в другій частині збірки. Ціла збірка поділена на три частини. Цікаво, що з усіх тут поданих віршів або їх циклів, заголовків мають хіба четверта їх частина, у більшості ж їхню назву подано у «Змісті» за бринінням першого рядка, або ж першого речення в ньому. Тому тяжко вгадати його зміст за його назвою.

Отож у I-ій частині перший вірш (з датою IX-1967) є вже характеристичний своїм настроєм і роздумами:

Куріють вигаслі багаття,
собаки виють до зірок,
а в річці місяць, мов латаття,
доріс до повні і розмок.

І в ртутній спеці фіолету
він невимовно довго чез,
лишившись тільки для прикмети,
як цятка сяєва небес.

А далі роздуми — і про самотність, і про день, »як від земної тверді найперше сонце відійшло« та про щасливе »нерозгадане число«, —

А ти іще посередіні,
ще посередіні твое.
Отож, радій вечірній днині,
допоки в ребра серце б'є.

(Стор. 13).

Також »О що то — єдність душ?« Тут — самоаналіза думок, настроїв... Самороздарбвання, замість самозберіження...

і гнусь душею, поглядом, губами
туди, де ніби глечик молока,
синок колишеться в своїй колиці,
скидаючись вві сні...

(Стор. 17).

Далі на сторінці 18-ій передостання строфа ось так бринить:

... хіба ти не один? не сам один?
не сам як перст? як вишне нарікання?
протистояння — завжди заважке.
В нім спарено зненависть і кохання.

Увага! Тут недогляд автора або ж коректора в останньому рядку, бо має бути: »В нім спаровано зненависть і кохання«.

Отак у довших чи коротших віршах автор ніби сповідається із своїх почуттів-гріхів, але інколи, немов на жарт, дозволяє собі і ось такі експерименти, як у цих чотирьох рядках вірша:

... за оцю утрачену й ледачу,
за байдужу, осоружну, за
землю цю, якою тільки й значу
і якою барвиться сльоза.

(Стор. 43; X. 1968).

Із оцим ніби вибриком ми легше помиримось, коли ознайомимось із дванадцятьма рядками вірша »Отак живу...«:

Отак живу: як мавпа серед мавп
чолом прогрішним із тавром зажури
все б'юся об тверді камінні мури,
як їхній раб, як раб, як ниций раб.
Повз мене ходять мавпи чередою,
у них хода поважна, нешвидка.
Сказитись легше, аніж бути собою,
бо ж ні зубила, ані молотка.
О, Боже праведний, важка докука —
сліпородженням розумом збагнуть:
ти в цьому світі — лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть.

В цьому вірші (стор. 44) схарактеризовано оточення, що не здатне сприймати високих ідей, а живе байдужо, поглинене клопотами життя.

Коли ж після такого песимістичного вірша візьмемо вірш »Даруйте радощі мої«, на стор. 53 (чи це в значенні »Вибачте«?), то як у цілому вірші, так і в чотирьох останніх рядках забринять ось такі оптимістичні нотки:

Пробудь же завжди молодим,
пробудь же молодим,
в святому літеплі води
ти сам стаєш святим.

Із вірша »Накликання дощу« війне на вас чарами тасмниць трипільської людини, що молитвами-пожертвами вимолює дару в богів — дощу (стор. 55):

Сколінені мужі і ниці пахолки
німотні руки перед себе рвуть.
І неба молять і дощу зовуть,
окляклі круг багаття, ніби пакілля.

Також у циклі »Костомаров у Саратові« (стор. 73-78), подавши цілу гаму настроїв і переживань одного з видатніших Кирило-Методіївських братчиків, найулюбленішого Шевченкового приятеля, останній розділ (VII-ий) кінчає такими двома строфами:

Галактик зірна крутоверть
спіраллю простаного болю
значить одвічну людську долю,
снігами виповнену щирість.

Саме кружляння вікове!

.

... папір, перо і філіжанка.
А свічка тріпотить світанком,
котрий наш правнук днем назве.

Друга частина починається віршем »Добрий день...« Він — п'яти-строфічний і навіть з римами, і кінчається такими символічними двома рядками:

За розквітлу купальську папороть
я пером і горбом віддарю.

(Стор. 83).

У вірші »Не можу...« (стор. 89) на другій сторінці (90) є таке риторичне запитання:

Чи людська добрість — тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
страдженного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жити?

А вже гострою сатирою бринить вірш, що починається так: »Звіром вити, горілку пити...« (стор. 91, дата — IV. 1964).

Після того згаданого вірша (»Звіром вити...«), оцей ось вірш (на стор. 92) бринить відчайним похмурим відпруженням, помимо бравурного тону:

Даждь нам, Боже, днесь! Не треба завтра —
даждь нам днесь, мій Боже! Даждь нам днесь!
Догоряють українські ватри,
догоряє український весь
край. Моя дорога догоряє,
спрагою жолобиться душа.
Як Господь нас оком поминає,
тоді, болю, грай без кунтуша!

То знову набіжить контрастовий мотив: »Тисячолітньому Києву закортіло омолодитися... І от — електрички, тролейбуси... «і схилю Зеленого театру почали проростати куніцями, віверицями, буй-турами, зареготала, розганяючи Дніпрові хвилі, поганська Ярилова голова« (стор. 113).

А на стор. 119-ій — спомин із військової служби на тлі уральської природи: »Утік з казарми, прослав шинельку, відкинув ратиці, і за-

зираю в уральські хмари, неначе в святці». І відповідна рефлексія: «А шкода віку, і шкода щастя, і неба — шкода, і дуже шкода тебе, прегарна чужа природо!»

«Глухо сосни скриплять на світанні» (стор. 121) — у цьому вірші автор змальовує переживання-рефлексії на прикордонні України з Московщиною... Недарма згадується тут Михайлівський хутір — це остання станція на українській території, де українські білі хатки значать кордон із «братнім» народом, з його чорними «іздами» та духом «кіслих щей».

Оцих дальших чотири рядки характеристичні як рефрен до всіх 28 рядків вірша.

Україно, тебе вже не видно —
ні тополь твоїх, ні дубів.
За Михайлівським хутором, рідна,
я надовго тебе загубив.

Далі стрінемо «нічим не регламентовані» рядки верлібру (як ось «Самота самоти», стор. 136-137, або ж «Бідне серце!..» — ціла поема про шахтарські переживання і пригоди, стор. 138-143), а на сторінках 144-146 — вірш із початковим реченням «Друзі на тебе чекають?» Це вже елегія людини, що, либонь, після котроїсь чарчини, дістала заохоту до балакучости, бо аж на третій сторінці похопилася і кінчає трьома рядками вигуком:

«Але ж... кондукторе,
зупиніть, будь ласка свій шарабан:
я проїхав зупинку!»

А на цих трьох сторінках непримушеного верлібру зустрічаємо декілька цікавих філософічних медитацій-афоризмів, як от: «Таки добре хоч час від часу звільнюватись від друзів... увімкнув радіоприймач» (стор. 144), або — «Але не сердься: бути абсолютно справедливим — небезпечно: можна поламати власний хребет» (стор. 145); тут же поруч: «Беремо ключ (тобі добре, дурню: на весь твій вік — однісінька шпара)»...

Останній вірш у розділі III-му під заголовком «Медитація». Це властиво теж елегія, як декілька таких попередньо. Тут і роздуми, і спогади, і переживання. Це на дальшій сторінці (153) охоплено в такі 4-ри рядки:

Хай очі п'ють — співають. Вуха — чують
і вичувають. Запахи — п'янять
і вибирають; сонце рине в душу,
безобрійний витворюючи світ!

Третя частина (*Ранні поезії та експерименти*) починається досить милозвучним віршем «Нехай горить трава по осені»; тут і міркування з нагоди зміни пір року, настрої при зміні дня і ночі, але і цікавий експеримент — кінцевих 4-ри рядки не повторюються, як інколи дехто

практикує, хоч автор повторює те саме римування, але не зовсім дослівно в тих самих висловах і словах, і це не нудить читача.

На стор. 179-ій у вірші «На грані» (цебто «На межі — на Лівобережжі вимовляють зм'якшено «грянь») автор зробив інший експеримент: в усіх 4-ох строфах є неоднакові рими — є і дактилічні, і хорейчні, і ямбічні.

«Кольоровий образок» (стор. 182) — це улюблена автором контрастивість: негр у червоному, білява дівчина — на тлі Хрещатика...

Наприкінці згаданий уже — «Повернення Орфея» та ще декілька таких накинених, але не опрацьованих віршів.

Видавці добре зробили: додали ще на сторінках 195-ій до 201-ої — «Пояснення маловідомих слів», це дуже допомагає читачеві.

З усього тут поданого можна зробити висновок, що Василь Стус, хоч і не досконало (він ще в стадії «шукування себе», тобто — стилю, уміння висловитись), але вже виявив себе як індивідуальність цікавою, людиною поважного настрою, Шевченкового зразка, хоч вона іще не дійшла твердого самовизначення. Звідси оте — «ненавиджу слово «поезія» та інша самосповідь, ніби поет побоюється, що ствердження певних напрямних зв'яже йому далі волю вчинків і дії. Але це, либонь, так діється мало не з кожним, кому початкові кроки не видаються легкими, коли стежок ніхто не клечає святковими прикрасами, стежки не обрамовані барвінком. Проте, це явище, безумовно, тимчасове, бож бачимо, як поет тверезо сприймає дійсність, яка, хоч-не-хоч, згодом мусить загартувати свого духа і волю. Про початки ж народження своїх власних критеріїв свідчать деякі вірші із сатиричною настановою, коли автора засмучує відсутність глузду в деяких суспільних явищах, як виявах розхристаності чи відсутності доброї волі. Тому оте часто підкреслювання рівнобійності явищ суспільних із явищами природи.

А що він має вже чималий досвід як у житті, так і в творчості, то це бачимо із багатьох цитат, що свідчать про здоровий глузд і вправність у вислові. Ось кілька прикладів: «... витеплів душею» (стор. 9); «Ти — недолюдина» (стор. 18); «... весна правує серцем» (стор. 34); «А вискочиш на вивістря ножа» (стор. 61); «Немає стерпу» (тобто — стерпіти не можна; стор. 70); «Прозаїки, поети, патріоти! Давно опазурились солов'ї, одзюбились на нашої Україні» (стор. 93); «... велич гнітяться доземно, ниць сягає до небес» (стор. 129). Ще останній оптимістичний афоризм: «Ще варто жити, коли бурі Клечають хмари золоті» (стор. 191).

Не бракує, звичайно, декількох і незахвальних недоглядів або й похибок, як ось: «Йдучи гравюрним лісом» — це на початку рядка! (А на стор. 110 «Йдуть три циганки» — на початку речення!.. граматики ж каже: «й» уживаємо лишень після голосівки). «І круглі луни мигтять над річкою» (тобто — місяці, луна — це ж «ехо!»), стор. 58; «стенались, клацали очима» (кліпали! стор. 116).

Але ці недогляди ані трохи не знижують поважного тону збірки. Так само і згадані вище «експерименти», що шкодять ритміці, минуться, і автор полюбить і слово, і тямку «поезія» як високий вияв «homo sapiens» нашої планети і тим самим зафіксує своє ім'я в історії нашого, українського письменства.

ЩОДЕННИК О. ВОРОПАЯ («Англія зблизька»)

Після незвичайного «Щоденника» графа Орлика, «Журналу» великого українського мандрівника Миколи Миклухи-Маклая, чи в нові часи цінних «Спогадів про неокласиків» О. Клена, або важливих «солов'євських» спогадів-записів С. Підгайного — велика книжка-щоденник «Англія зблизька» Олекси Воропая є новим вкладом в українську мемуаристику, відносно убогу українську літературу цього жанру. Згаданий «Щоденник нового поселенця» друкується у «Визвольному Шляху» (тепер — другий том, на загальне схвалення читачів журналу). Перший том цього «Щоденника», як відбитка «Визвольного Шляху», появився окремою книжкою. На жаль, накладом у... 50 примірників! Цей рекордово малий наклад доводиться пояснити однією і єдиною причиною — нестачею фондів у «слуг Воллстріту» та «запроданців» різним «імперіялізмам», які — як і талановитий автор книги — важкою працею заробляють на життя і ще докладають зусиль, щоб дати щось позитивне до величної будови тисячолітньої української культури.

З дружиною Валентиною д-р Олекса Воропай покинув під час другої світової війни рідну Одесу та козацьке Чорне море, перебував у Західній Німеччині по війні, звідки родина переселилась до Англії (хоч не Чорне, а все ж море близько!). Про мандрівку з України на Захід під час війни й повоєнні переживання д-р Воропай талановито розповів у книжці «В дорозі на Захід», яка — як і «Англія зблизька» (роки від 1948-1953) — є джерельною криницею, з якої з радістю нап'ється знань і набуде досвіду не тільки рядовий читач, а й літературознавець, і політик, і історик, і етнограф (д-р О. Воропай — один з видатніших сучасних етнографів-українців у світі), і студент, який тільки входить в життя, і срібноголовий дідусь, який зустрінесться на сторінках щоденника з сотнями знайомих людей і подій.

Із завидною об'єктивністю і, сказати б, степовим спокоєм, та з спостережливістю якогось новітнього Нестора, автор веде читача через дні й ночі мандрівки до Англії, табори, «скринінґи», бараки, вимушені розлуки з дружиною, заробітчанську працю, навчання, літературну працю у так звані вільні години, знайомить нас із такими поставами, як сл. п. гетьманич Данило Скоропадський, професор Вадим Щерба-

ківський, видатний мистець Роберт Лісовський, оперовий співак Шведченко, майстер балету Дністровик, діячі СУБ-у, журналісти, письменники та інші. До речі, д-р О. Воропай вів і провадить велике листування. Він і у свій «Щоденник» переписав для істориків літератури, критики, театру, політики і т. д. чимало цікавих листів від нині покійних Ю. Клена, І. Багряного, Т. Осьмачки, С. Парфанович та інших.

Окремо треба зазначити, що в українській літературі, мабуть, і немає таких кольоритних описів Англії дійсно зблизька, як у цьому «Щоденнику», а відвідини в Лондоні бібліотеки Британського музею (з відкриттям важливих матеріалів про великого мандрівника-дослідника Барського!) — подекуди можна назвати шедеврами описового мистецтва.

Жаль, що «Англія зблизька», ця своєрідна енциклопедія українознавства в тій країні (і етнографії), не має наприкінці показника прізвищ для легшого користування дослідникам. Висловлюю побажання: дати його наприкінці 2-го тому.

Мова гарна, коректа бездоганна, друк акуратний. Читаєш і віриш авторові: так було, часом радісно, часом сумно, іноді не так, як хотілося б, але так було. З таких книжок, як «Англія зблизька» — можна і треба вчитися багатьом і багато чого.

Чи шановний Автор здобуде якусь нагороду — не відомо, але він уже одну здобув: вдячність читачів.

Леонід ПОЛТАВА

Чи Ви вже заплатили передплату «В.Ш» на 1972 рік? Пам'ятайте, наш журнал ступив у своє 25-річчя! Допомогайте його розбудовувати і розповсюджувати в усіх країнах поселення українців!

Олекса ВОРОПАЙ

АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА

(Щоденник нового поселенця)

(30)

8-го липня. Неділя. 1956 року. Рано я пішов до кіоску і купив «The Observer». Переглядаючи газету, натрапив у ній на невеличку статтю п. з. «Their Hostess», в якій пишеться про те, що до Лондону з різних країн світу приїхало понад 500 письменників на 28-ий Конгрес ПЕН-клубу. Господарем Конгресу є д-р Вероніка Веджвуд, президент англійського центру ПЕН-клубу. Вероніка Веджвуд почала писати як тільки закінчила університетські студії в Оксфорді — 25 років тому.

Вона — нащадок великого підприємця Джосія Веджвуда і племінниця лорда Веджвуда. Дуже енергійна, багато подорожує і багато пише. Її перший том студій про англійську громадянську війну мав великий успіх також за кордоном, зокрема в Америці.

10-та година ввечері. Ми щойно вернулися з дружиною з Галерії Тейта (The Tate Gallery), де відбулося перше прийняття 28-го Конгресу ПЕН-клубу.

В Галерії Тейта зібрано багато картин і скульптур. Названа вона так у честь сера Генрі Тейта — торгівця цукром, що дав свою колекцію картин нації, а також фінансував будову самої Галерії.

Галерія Тейта існує ще з 1897 року. Тут виставлені картини таких славних англійських мистців, як Гогарт, Рейнольд, Констебл та інших. Особливо цінні картини Вільяма Блейка і чудова колекція робіт Тернера. Є тут і багато картин модерного мистецтва. Ми оглядали зразки мистецтва французьких імпресіоністів, але я не захоплююсь модерним мистецтвом.

У Тейтовій галерії сьогодні було багато людей, що ходили по залах, оглядали картини, знайомились, говорили... Зустрілися ми і з д-ром Веронікою Веджвуд, вона чемно привіталася з нами і запитала мене: «З якої країни ви прибули?» — Я відповів: «З Англії!» Міс Веджвуд здивувалась, бо моя англійська мова відразу прозраджує мене, що я чужинець.

Вечір був приємний, товариство цікаве — письменники і поети з усього світу!

9-го липня. Понеділок. Рано о год. 11-ій ми з дружиною були на похороні Євгена Юревича. Подія сумна. Вдова плакала, друзі покійного теж втирали сльози. Покійний був і нашим приятелем. Ми разом з ним їхали до Англії, мріяли жити, працювати... Але, не судилося... Ніхто з нас не знає, де впаде. Вічна пам'ять Тобі, приятелю наш!

О год. 12-й ми пішли до будинку англійських хірургів. Тут учасників Конгресу ПЕН-клубу частували обідом, але чомусь не було крісел. Я стояв поруч з д-ром Коліним і він жартував з того «стоячого обіду». Мовляв, хірурги звикли стояти, бож оперують стоячи.

Пообідавши, ми вийшли на вулицю, де вже чекали автобуси, і поїхали до Бедфордського коледжу на відкриття Конгресу.

У головній залі коледжу влаштована виставка всіх видань англійського ПЕН-клубу. Тут я побачив і видання нашого «чужинецького відділу» (The PEN in Exile), між ними й Антологію, в якій надруковане моє оповідання «The Hunter's Tales». Одна поважна леді, англійка, вже прочитала це оповідання, а довідавшись, хто його автор — наговорила мені багато компліментів.

О год. 2-й по полудні почалось відкриття Конгресу. Відкрив його президент Інтернаціонального ПЕН-клубу Чарльз Морган. Говорив про велике значення Конгресу і йому довго аплодували.

Далі почалися короткі виступи з привітаннями. Виступив і сер Гарі Плат, директор медичного коледжу, в якому відбувається Конгрес. Жартуючи, він сказав, що в кожній країні є багато таких лікарів, які втікають від медичної практики в літературу.

Потім виступив член уряду містер Батлер. Він говорив про політику, про добрі відносини поміж народами і про ролю, яку може відіграти література для скріплення міжнародних взаємин. Між іншим, підкреслив, що між письменниками і політиками спільне те, що і одні, і другі мають постійні контакти з людьми, з публікою. І ось найголовніше, щоб ті контакти давали якнайбільшу користь, щоб завжди мали добрий ефект.

Потім обговорювали кілька резолюцій і врешті схвалили одноголосно американську резолюцію «про дружбу і любов між народами».

Офіційна частина Конгресу закінчилася кілька хвилин по 4-й.

Ми всі вийшли з коледжу, сіли в автобуси і поїхали до «Меншин гавз» — будинку лондонського лорда-мера.

Лорд-мер приймав учасників 28-го Конгресу ПЕН-клубу в найбільшій і найкращій залі — «Еджіпшин гол». Тут ми пили шампанське, їли солодкі тістечка і оглядали розкішну «египетську залю». Потім знайомилися, говорили, жартували, слухали привітальні промови, в тому і лорда-мера та його помічників з головної управи великого Лондону. Всі говорили про те, що для них велика честь вітати в себе письменників, поетів, творців мистецького слова — людей, що мають великий вплив на широкі маси громадян кожної країни.

В «Меншин гавз» були від 5-ої до 7-ої години ввечері. Приїхали додому вже зовсім втомлені. Треба відпочити, бо завтра знову поїдемо до Бедфордського коледжу.

Вдома застали листа від Софії Парфанович. Вона пише, що вже «дала спокій» медицині і почала писати повість. Ми з дружиною розсміялися, бо пригадали слова Гарі Плата про те, що деякі лікарі втікають від медицини в літературу.

10-го липня. Вівторок. Рано я поїхав до Бедфордського коледжу на літературну сесію Конгресу, а дружина залишилася вдома, щоб полагодити деякі господарські справи. Вона приїде по полудні.

Літературною сесією керував француз Андре Шамсон, а основні пункти її програми були такі: Як письменник може встановити контакт із сучасними читачами? Хто такий сучасний читач? Яка роль радіо і телевізії у нашому житті? Яка роль критика в сучасному літературному процесі? Якою повинна бути літературна критика для сучасного читача? Чи існують нові методи писання літературних творів? Якщо існують, то які? Так ось довкола цих питань і розвивалася дискусія учасників Конгресу. Більшість промовців говорила англійською або французькою мовами.

Відомий англійський письменник Прістлі енергійно доводив, що автори, письменники, повинні перестати думати про себе, як про головних творців тільки друкованого слова. Тепер вже є радіо і телевізія, тут слова не друкуються, а вимовляються і їх чують великі маси людей. Сучасний письменник мусить бути оповідачем, бардом, співцем свого народу. Він має шукати за аудиторією не тільки через книжки і журнали, а й через кіно, радіо і телевізію. Це ж, у свою чергу, примушує письменника шукати нових форм авторської праці.

Потім виступив інший англійський письменник — Ангус Вілсон. Він говорив про те, що деякі автори ще й досі бачать свій рятунок у відході від життя, шукають для своїх творів тем лиш у своїй уяві — «імаже-нейшен».

«Я не вірю — казав він — у те, що уява письменника може перевищити кордони дійсного життя, кордони суспільства, громади, бож уява письменника виникає з тих умов, в яких живе його оточення. Автор мусить сприймати життя таким, яким воно насправді є. Інша річ, як він його буде сприймати: позитивно чи негативно, але він не може свідомо обійти його. Письменник, який забагато надіється на свою уяву й ігнорує сучасні обставини життя — приречений на самогубство».

Вілсон закінчив свою промову такими попередженнями: Маса хоче, щоб її учили і автор може зазнати поразки, якщо буде навчати того, чого сам добре не знає. Маса хоче, щоб її вели, щоб провідники були на її рівні. І ось автор зазнає поразки, якщо буде пристосовуватись до маси, приймати її рівень. Маса хоче розваги, хоче сміятися, і ось письменник стане кльовном, блазнем, якщо буде догоджувати масам.

Я цілком погоджуюся з Вілсоном. Один мій знайомий англієць сказав мені, що Ангус Вілсон пише сатиричні романи, висміює негативні явища життя англійської громади. Колись спробую щось прочитати з його творів.

Говорили й інші, але найцікавішими були промови Прістлі та Вілсона.

Моя дружина приїхала до коледжу біля 1-ої години по полудні й знайшла мене в залі Конгресу.

О год. 2-ій ми сіли в автобуси і поїхали до «The Windmill Press». Це досить далеко, бо аж на «Surrey Hill», — вісімнадцять миль на південь від Лондону.

День теплий, соняшний і їхати приємно. «The Windmill Press» — кілька великих будинків, блоків, спеціально збудованих для друкарні й переплетні, себто — для всіх виробничих процесів, через які проходить книжка. Видавництво випускає до двох з половиною мільйонів книжок у рік. Ми ходили від одного до другого відділу і всюди бачили наймодерніше устаткування, найліпші друкарські машини. Звідси пакунки з книжками розходяться у всі кінці світу.

Нам розповіли, що перший президент ПЕН-клубу, Джон Галсворсі, в 1928 році врочисто відкрив цю друкарню і з того часу «The Windmill Press» завжди підтримує дружні контакти з ПЕН-клубом.

З друкарні ми поїхали до театру і бачили п'єсу Шекспіра «Річард II-ий».

Вернулися з дружиною додому пізно, біля 12-ої уночі. Я такий втомлений, що й вечеряти не міг.

11-го липня. Середа. Сьогодні літературна сесія Конгресу почалася о год. 10-й рано і тривала до год. 12-ої опівдні.

Знову говорили про те, як письменник може здобути собі читачів у сучасному модерному світі. Дехто підкреслював, що загальна грамотність у наш час і поширення освіти якось не збільшує кількості читачів, або збільшує їх пропорційно мало. Інші пояснювали, що тепер радіо і телевізія відривають багато людей від книжки, тому, мовляв, пишуть не тільки книжки, а й скрипти для телевізорів.

Американець Ельмар Райс казав, що тепер масовий читач часто відкидає твір письменника. З'явилася ніби нова стихійна цензура, що страшніша від цензури урядової.

Говорили й про те, що від книжки до телевізора не так легко перейти. Річ у тому, що для радіо і телевізії треба зовсім інакше писати. Отже, сучасний письменник мусить засвоїти нову техніку писання.

О год. 1-й по полудні ми поїхали до «Guildhall» на прийняття американського центру ПЕН-клубу. Тут зустріли нас дуже добре. Привітав усіх американський амбасадор, говорив про велике значення слова і ролі письменників.

Амбасадорові відповідала пані Веджвуд, президент англійського центру ПЕН-клубу, і то дуже добре.

Потім американці частували нас обідом із вином, але обідали за столами стоячи, чомусь не було крісел. Я не звик до такого способу їсти обід і мені було дуже незручно.

По обіді ми з дружиною вернулися додому. Полагодили деякі господарські справи і трохи відпочили. Час пройшов приємно й корисно.

12-го липня. Четвер. Сьогодні ділова сесія Конгресу знову почалася о год. 10-й рано. Працювали чотири сесії, а саме: про сучасну техніку в поезії; про сучасну техніку в прозових творах; про техніку нової масової комунікації — радіо, телевізія і журналістика; про техніку перекладів літературних творів з однієї мови на іншу.

Ми з дружиною були спочатку на сесії, де розглядали питання про техніку прозових творів. Англієць Гартлей говорив про сучасні пробле-

ми модерного новеліста. Ціла його промова зводилась до того, що тепер письменник змушений пристосовуватись до «переважаючого гуманізму», до психологічної аналізи «маленької людини», пересічності. Цей напрямок ніби почався від Достоевського і його розвивають сучасні новелісти. Мені ця промова не сподобалась і ми з дружиною пішли до іншої залі.

На перекладницькій сесії шотландська письменниця Мітчінсон говорила про особливу важливість перекладів і необхідність обміну ідеями між Сходом і Заходом. Хтось із слухачів гукнув: «Але не всіма ідеями!» — «Так, не всіма, — згодилась Мітчінсон, — бо що добре для одних, не завжди задовільняє інших».

Другий промовець твердив, що правильний і добрий переклад вимагає великої культури перекладача. Знати тільки значення слів — мало. Він подав багато прикладів, як значення слів сходяться, але зміст літературного твору спотворений.

Один з промовців говорив про тяжке становище письменників на вигнанні, яким доводиться часом перекладати свої твори на іншу мову, але ті переклади не завжди вдалі.

О год. 6-ій ми всі поїхали до «The Savage Club» на «коктейл-парті»: нас частували вином і солодкими тістечками. Тут я познайомився з одним поляком, що приїхав з Варшави на Конгрес. Довідавшись, що я емігрант, він почав мене агітувати, щоб я вертався до «свого краю», бо там, мовляв, все тепер змінилось на краще. Я обернув цю розмову на жарт і ми швидко розійшлись.

О год. 8-ій увечорі ми перейшли до Савой-готелю, де був приготовлений для нас обід.

Час пройшов приємно і весело. Ми з дружиною вернулися додому аж о год. 10-ій.

13-го липня. П'ятниця. Зранку знову літературна сесія. Було кілька запальних промов, але вони не цікавили мене. Не хочу пристосовуватись до «модерного» читача, буду писати так, як писав.

Після обіду, о год. 3-ій, почалась «ділова» частина Конгресу. Вибрали нового президента світового ПЕН-клубу — французького письменника Андре Шамсона.

Дякуючи за довір'я, Андре Шамсон виголосив довгу запальну промову. Між іншим сказав, що хоч ПЕН-клуб організація аполітична, проте «... живемо у світі, між людьми, і не можемо закривати своїх вікон аж так міцно, щоб час від часу сильні вітри із зовнішнього світу не діставались до наших залів, у яких засідаємо. Проблеми, які стоять перед цілим світом, будуть стояти і перед нами, отже, мусимо ними турбуватися». Це правда! Письменник не може стояти осторонь тих проблем, які важливі для його народу. «Література поза політичними впливами» — це вигадка, нікому непотрібна.

Від 6-ої до 8-ої години ввечорі ми всі були на прийнятті британського уряду в «Lancaster House». Спочатку нас частували вином, а потім про-

мовами. Промовляли до нас члени уряду, і то дуже добре. Відповідав їм наш новий президент ПЕН-клубу, що також «за словом в кишеню не ліз». Дві години проминули дуже швидко.

Потім були в кіно і бачили фільм Чарлі Чапліна «City Lights». Картина цікава, весела і ми приємно провели час. Додому приїхали о год. 11-ій. Час відпочивати.

14-го липня. Субота. Конгрес уже закінчив свою працю вчора. Сьогодні тільки екскурсія до Оксфордського університету, а по дорозі заїдемо до якогось палацу.

О год. 9-ій рано ми з дружиною вже були в Бедфордському коледжі. На вулиці, біля воріт, стояло кілька автобусів. Ми зайняли місце в першому автобусі.

О год. 9,25 автобуси рушили в дорогу. Спочатку їхали Лондоном, а потім — полями, лісами, селами... Нарешті приїхали до великого парку і зупинилися біля старого «Blenheim Palace» — тут народився Вінстон Черчіль.

Ми вийшли з автобусів і пішли до палацу. Нас зустрів чоловік, що був нашим путівником — водив нас по цій величавій будові й показував всі цікаві місця: кімнату, де народився Черчіль, величезну бібліотеку, картинну галерею, залі та мешканеві кімнати.

Потім обідали, але в окремому будинку, що стоїть у парку між деревами. Нас було осіб двісті, проте місця вистачило всім.

Пообідавши, ми поїхали далі. До Оксфорду прибули о год. 3-ій по полудні. А тут дощ... Погода зовсім кепська. В коледжі «Всіх душ» нас зустрів професор Розе і запросив до великої залі. Почалися розмови, пояснення, компліменти одні одним, як звичайно буває у таких випадках. Показали нам бібліотеку, а потім викладові залі. В одній із них ми бачили статую Шеллі, — чомусь цього славного англійського поета зображено голим, у лежачій позі, але статуя — гарний твір.

В столовій нас частували чаєм і перекускою. О год. 5,30 по полудні ми виїхали додому. До Лондону вернулися без будь-яких пригод.

Оксфорд зробив на мене приємне враження, тут справді відчувається академічна атмосфера. Щасливі люди, що студіюють в Оксфорді.

15-го липня. Неділя. 28-ий Світовий Конгрес ПЕН-клубу закінчився.

Я був його учасником, бачив людей, слухав промови і ознайомився із сучасними літературними проблемами Заходу. Що ж, все це цікаве, хоч великої користі мені не дасть. Я емігрант, живу на чужині, мої можливості дуже обмежені. Емігрант не може жити з літератури, а у вільний від праці час багато не зробиш. Все ж буду старатися дати щось нашої літературі. Ось пишу щоденник, може колись хтось прочитає про це наше життя-буття на чужині та згадає «не злим, тихим словом».

Сьогодні ми з дружиною були вдома і відпочивали після екскурсій і прийнять. Минулого тижня було багато вражень і ми від них втомилися. Сьогодні відпочиваємо, а завтра знову почнуться наші звичайні будні.

18-го липня. *Середа*. Ще минулого понеділка моя дружина поїхала до нашої Інвалідської оселі у Чіддінгфолд. Там тепер літній табір для дітей. Дружина викладає для них історію України. Ось я вернувся з роботи і застав під дверима листа від дружини.

Читаю: «... Учні мої дуже молоді, їм лише по 11-12 років. Хлопців цікавить Січ і козаки, а дівчаток ще нічого не цікавить, хоч слухають вони уважніше і сидять тихіше ніж хлопці. Всім їм треба більше розмови українською мовою. Як тільки вихователюк немає, відразу переходять на англійську мову. Декілька з них просили мене сьогодні написати їм листи додому. Вони говорили по-англійськи, а я пояснювала їм, як буде по-українськи, і ось так, спільними силами, ми написали кілька листів...»

Далі: «... В оселі дуже гарно: багато дерев, річка, ліс... Люди, що зібрались тут, приємні, симпатичні, ми весело проводимо час після роботи. Є тут і пес Бровко, якого всі дуже любимо, а він також любить наше товариство і всюди ходить за нами... Оселя — приємне місце для відпочинку, як тільки буде час і нагода, то приїдемо сюди вдвох...»

19-го липня. *Четвер*. Працював... «Форман» приніс сьогодні фото своєї дочки — 8-річної дівчинки. Хвалився нею, вона справді гарна, миле обличчя, як яблучко, довгі косинки. Приємно дивитися на неї. Згадав і я, що теж мав колись донечку. Тепер їй було б уже 18 років! Я був би батьком дорослої дочки, навіть уявити собі цього щастя не може!

Донечка наша померла ще дитиною. Шкода! Але, Боже ти мій! Скільки ми з дружиною пережили вже після того? Скільки пройдено тяжких і небезпечних шляхів?

Так, буття наше на чужині сумне, а життя зіпсуте...

Увечорі, як вернувся з роботи в порожню хату, мені було дуже-дуже сумно. Шкода, що дружини немає вдома. Говорив до котика, а він слухав, пестився, ніби справді розумів мої жалі.

28-го липня. *Субота*. Сьогодні рано поштар приніс журнал «Н. Д.» з Канади. На обкладинці журналу надруковане фото Одеського театру. Під впливом цього фота я почав згадувати мою рідну Одесу. Театр... Скільки разів я там бував? Скільки приємних спогадів він у мене викликає? Це ж наш театр! Ми так любили бувати в ньому, слухати опери, дивитися на балет. І він справді гарний, один з найкращих оперних театрів Європи. Одесити дуже люблять свій театр і, здається, його є за що любити. За моєї пам'яті опери в ньому відбувалися завжди українською мовою. А біля театру, в скверах, під деревами... Скільки ми з дружиною провели там приємних незабутніх хвилин? Це був блаженний час: молодість...

О год. 10-ій рано їздив на залізничну станцію зустрічати дружину, що вернулася з оселі. Зустрів. Вона багато розповідає і про оселю, і про дітей...

Увечорі ми з дружиною читали вірші Михайла Ситника, що надруковані в «Н. Д.» за липень-серпень ц. р. Вірші цікаві, він добрий поет. Найбільше нам сподобалась строфа:

»Вас — на героїчне оставання
В рідному краю, що у вогні,
А мене — на болісне вигнання,
І на витривалість в чужині«.

Це правда, чужина вимагає витривалости.

3-го серпня. П'ятниця. Працював... Англійці в нашій майстерні багато говорили сьогодні про Суєзький канал, про Єгипет, про можливість мобілізації до англійського війська. Настрій у всіх бойовий, завзятий. Молоді англійці готові йти до війська хоч би й зараз.

5-го серпня. Неділя. Працював над »Звичаями нашого народу«. Хочу, щоб це була солідна і вартісна праця. Але мені бракує часу, не маю можливости працювати в бібліотеці Британського музею, де є потрібний матеріал, що його хочу використати повністю.

6-го серпня. Понеділок. »Банк голідей« і я вільний від заробіткової праці. Зранку працював над »Звичаями...« дома, а з 12-ої години опівдні — в бібліотеці Британського музею. Тут є над чим працювати, я був зайнятий увесь час.

Увечорі до нас прийшов Сапун-Деснянський. Він самотній і йому дуже важко. На чужині тяжко і вдвох, а вже самому — то й говорити нічого. Співчуваю всім самотнім людям. Самота на чужині — дуже прикра річ!

8-го серпня. Середа. Англійські газети повідомляють, що єгипетські війська рухаються в напрямі Суєзького каналу. В нашій майстерні всі робітники багато говорять про війну. Старші сумують, а молоді висловлюють завзяття і готовість воювати.

11-го серпня. Субота. Були з дружиною в ботанічному городі (Кю гарденс). Я все більше й більше цікавлюся ботанікою. Рослини — мій фах! Чи не доведеться мені вертатися до нього і тут, в Англії? Мабуть, доведеться, бо етнографія мені не допоможе вирватися із майстерні, в якій ремонтую »метри«.

12-го серпня. Неділя. У журналі »Н. Д.« (липень-серпень ц. р.) надрукована рецензія В. Чапленка п. з. »Яр Славутич. Розстріляна муза, 1955 рік«. Вона зацікавила мене, бож і Яра Славутича, і В. Чапленка — добре знаю: разом блукали по шляхах чужини в Німеччині, були в одному таборі, не один раз ділили тяжку долю скитальщини. І ось тепер зустрічаю їх обидвох у журналі. Рецензент, між іншим, пише: »... Книжка Яра Славутича, взята в цілому, свідчить, що в його особі маємо надійну силу, маємо одного з наших небагатьох молодих літературознавців...« Отже, Яр Славутич живе і творчо працює за океаном. Бажаю йому успіху!

18-го серпня. Субота. Сьогодні день народження моєї дружини, але не можу відзначити її народин жодним подарунком. Купив тільки осінніх квітів, а на щось більше не стало грошей. Обідали самі, без гостей.

Працював удома, складав бібліографію своїх праць з ділянки етнографії і фолкльору. Що ж, праці вже маю, список вийшов чималий.

Увечорі був сильний дощ, лив мов з відра. Я дуже люблю сидіти біля вікна і дивитися, як надворі паде дощ — це моя пристрасть.

21-го серпня. Вівторок. Гарний соняшний день. Як вертався з роботи, зайшов у парк і трохи погуляв, подихав свіжим повітрям. Це так приємно після праці в задушливій майстерні.

Увечорі прочитав Івана Франка «Хто такий Лис Микита і звідки він родом». Стаття дуже цікава. В нашому, українському фолкльорі є багато мандрівних оповідань про тварин. Є у нас і цікаві вірування та народні звичаї, пов'язані з тваринами як свійськими, так і дикими. Варто зібрати все те й написати працю «Тварини в оповіданнях, звичаях і віруваннях українського народу».

26-го серпня. Неділя. Вдома... Відпочиваю не так від праці, як від того неприємного оточення у майстерні, у якій доводиться працювати: брудна лайка, зневажливе відношення між людьми і грубість, — ось що мені найбільше дошкуляє.

Дружина читає книжку Максима Літвінова «Нотатки до журналу». Книжка надрукована по-англійськи: Maxim Litvinov, «Notes for a Journal», London, 1955. Тут описані інтриги, що відбувалися за стінами Кремля десь у 20-их і 30-их роках нашого століття. Є і згадка, як викидали Л. Троцького — одного з творців московсько-большевицької влади. Він протестував і не хотів вийти з помешкання, але чекісти з ним не церемонились: кинули на якусь ряднину і винесли з хати, як цуценя. Батька понесли, а син, Льова, біг по вулиці і кричав: «Гражданине! Товарищі! Товарища Троцького понесли. Протестуйте, протестуйте, вместе со мной». Він кричить, а люди на вулиці зупиняються, дивляться на цю комедію, посміхаються і ніхто не протестує. Троцького тоді викинули з Росії, а пізніше, як відомо, він загинув вже на вигнанні десь у Мехіко. Стара істина каже: «Хижі вовки гризуться і поміж собою».

29-го серпня. Середа. Працював у майстерні, день пройшов спокійно, без жодних неприємностей.

Увечорі, вдома, переглядав журнал «Київ», що виходить у Філадельфії (США). І ось в 4-му числі (липень-серпень 1952 року) побачив таку замітку: «Воропай Олекса, «Українські народні приповідки». Зошит перший. Лондон, 1952. Накладом книгарні СУБ. Автор завдав собі чимало труда і позбирав багато українських приказок, яких ще чимало живе в устах українського народу, але багато вже зовсім позабувалося. А шкода, бо в тих приказках криється народна мудрість, якої варто повчитися. Це, щоправда, дуже невеличка збірка, але добре, що

й така збереже від забуття багато цікавих думок і висловів. Варто працювати над дальшою збіркою».

Щиро дякую авторові цієї замітки, я нічого про неї не знав і оце побачив її зовсім випадково.

31-го серпня. П'ятниця. Кілька днів тому одержав брошуру проф. д-ра Н. Полонської-Василенко «Процес Центру Дій 1924 року» (Мюнхен, 1956). Брошура підписана мені й дружині на згадку. Сьогодні я прочитав її з великим зацікавленням. Академік М. П. Василенко викликає велику пошану і симпатію до себе. Справді ж, це була розумна і відважна людина, в таких складних обставинах він поведив себе з повною гідністю.

Під час процесу «Центру Дій», М. П. Василенка оскаржували, що він, нібито, мав зв'язки з українською еміграцією у Парижі, хотів «повалити советську владу». Засудили його на 10-річне ув'язнення, але потім «амнестували».

Про Миколу Прокоповича Василенка є невеличка стаття і в журналі «Віра й Культура» (ч. 2, 1955 рік). Автор статті, проф. д-р Н. Полонська, так характеризує цього вченого історика: «Із захопленням працював він в архівах України: Києва, Чернігова, Харкова, і на початку ХХ-го століття мав уже почесне ім'я знавця історії України». Далі: «Наукова продукція М. П. Василенка була велика — він надрукував, крім багатьох статей у словнику Брокгауза й Ефрона, велику працю: «Очерки Юго-Западной Руси», присвячену козацтву та унії...»

Цікаво довідатись, чи є праці М. П. Василенка в бібліотеці Британського музею? Треба буде пошукати.

1-го вересня. Субота. Був сьогодні в СУБ-і, бачився з проф. В. Щербаківським і він подарував мені свою брошуру «Пам'яті Василя Григоровича Кричевського» — це відбитка з лондонського журналу «Визвольний Шлях».

Увечорі, вдома, читав працю проф. В. Щербаківського. Він починає так: «Хочу написати біографію наших визначних людей у формі чистих споминів, без особливих претенсій, і не думаю бути занадто об'єктивним... Але, дуже можливо, що початковий ентузіазм, який був у мене тому 40 років, уже пройшов і через це фізіономії тих людей, про яких хочу писати, вийдуть, мабуть, не так яскраво, як вони стояли колись у моїй пам'яті, перед моїми очима в молодих літах».

Далі: «Оце мають бути більш-менш такі особи: Лисенко, Кошиць, Мишуга, Кричевський і деякі інші, які заслужовують на те, щоб пам'ять про них залишилася надовго в народі».

«Зараз хочу представити постать одного з найбільших наших архітектів і малярів — власне, постать Василя Григоровича Кричевського. Це був один з наших великих мистців, а разом і архітект, і маляр...»

Потім ідуть спогади про В. Г. Кричевського — цього справді визначного мистця і архітекта, що народився в Україні 31-го грудня 1872 року.

Головним досягненням В. Г. Кричевського, як архітекта, були: будинок в українському стилі Полтавського губерніяльного земства в

1905-09 роках і меморіальний музей Тараса Шевченка в Каневі в 1936-1938 роках. Крім них, Кричевський мав ще багато інших робіт, що теж мають високу мистецьку і національну вартість.

Свої спогади проф. В. Щербаківський закінчив так: «Війна і німецька навала знову зруйнували всі досягнення і всі матеріали Василя Григоровича, він мусів покинути Київ і все своє майно. Цей новий удар уже був ненаправний. Але, все ж і після цього Василь Григорович не втратив енергії. Проїжджаючи різними місцевостями Чехо-Словаччини і Німеччини, він змальовував все, що тільки можна було. Малював він і в Каракасі, де зупинився, щоб догоріти до свого кінця».

Помер В. Г. Кричевський на еміграції, в Каракасі (Венесуела), 15-го листопада 1952 року на 80-му році життя. Вічна йому пам'ять!

4-го вересня. Віторок. Працював... Увечорі, вернувшись додому, застав листа з Українського Видавництва в Мюнхені. Лист дуже приємний, Видавництво погоджується видавати мою працю «Звичаї нашого народу». Насамперед видадуть розділи «Зима» і «Весна», а пізніше решту. Я дуже радію, але мушу перед друком ще раз переглянути свою працю, може треба щось виправити або доповнити.

5-го вересня. Середа. Дощ, холодно... Починається осіння погода. Звизму в нашій майстерні неприємно працювати.

Увесь час думаю про свої «Звичаї...», їх хочуть видати в Мюнхені — для мене це щаслива нагода. Треба тільки остаточно приготувати матеріал до друку.

6-го вересня. Четвер. Працював... Увечорі застав вдома неприємність: наш котик хворий, хтось йому лапку пошкодив. Увесь день лежав, нічого не їв.

Але є і добра новина: дружині запропонували працю в Центральній Національній Бібліотеці, у відділі слов'янської літератури. Вона дала свою згоду і я щиро радію, що їй щастить.

8-го вересня. Субота. Цілий день працював над «Звичаями нашого народу». Переглянув «Зиму» і «Весну» — дещо виправив, дещо додав. Завтра буду продовжувати працю над матеріалом.

Увечорі нас відвідала пані Калинник, що приїхала з Німеччини. Ми вже давно не бачились і ця зустріч дуже приємна для нас. Пані К. розповідає, що тепер у Німеччині люди живуть не гірше, як тут, є там усе, магазини повні.

Чоловік пані К. редагує «Авангард» — журнал для молоді, вона привезла нам кілька чисел. Переглядаючи «Авангард» ч. 10-11 (грудень-січень, 1953-1954 рр.), я натрапив на свою статтю «Звичаї — скарб українського народу». Для мене це мила несподіванка, бож цієї статті я до друку не давав. Редактор сам надрукував її, без мого відома. Навіть знаю, де він її взяв, звідки передрукував, все ж — я вдячний йому.

9-го вересня. Неділя. Надворі дощ, холодно... Цілий день працював над «Звичаями...», але не закінчив. Може, закінчу наступного тижня. Праця велика, машинопис має біля 500 сторінок.

Увечорі в нас знову була пані Калинник. Сьогодні вона виявилась добрим і цікавим співбесідником. Ми приємно і весело провели час.

10-го вересня. Понеділок. Вернувшись із праці додому, почув від дружини сумну вістку: нашого котика вже немає. Дружина занесла котика до ветеринара, а той оглянув і сказав, що врятувати його вже не можна, треба дати застрик.

Наш котик був приємним і розумним створінням. Часто стрибав до мене на стіл, сидав на папери і лапкою спiniaв мою руку, мовляв: «Не пиши дурниць. Ось краще бався зі мною». Вчора увечорі він дивився на мене такими розумними і сумними очима, що той погляд тяжко забути. Він ніби просив: «Поможи мені!» Я дуже любив його, він був у нас чотири роки і за цей час нічого поганого не зробив, а приємних хвилин дав нам багато. Шкода цього нашого чорного приятеля.

14-го вересня. П'ятниця. Сьогодні в майстерні зі мною поруч працював уже старший, поважний чоловік. Ми розговорились. Він був і за кордоном, знає Францію і Німеччину, хоче побачити ще й Росію, але комуністам не симпатизує. Він не вірить, що в Росії існує вільне життя. «Свобода, — сказав він, — тільки там, де людина матеріально забезпечена, а в Росії всі живуть бідно».

Цікаво говорити з ним, він звичайний робітник, майстер, але тверезо дивиться на речі. Комуністична пропаганда його не переконує.

Він питав мене, як мені подобається Англія. Я відповів, що жити тут добре, але мені, чужинцеві, тяжко знайти відповідне місце. «Треба знайти працю за фахом, щоб і робота, і оточення цілком відповідали вам», — сказав він.

Взагалі з ним цікаво говорити, як з розумною і поважною людиною. Я бачив, що в майстерні всі ставляться до нього з повагою.

15-го вересня. Субота. Вдома... Зранку працював над «Звичаями...», в розділі «Зима» дещо додав і виправив. Передрукував кілька сторінок. Вдень їздив до бібліотеки Британського музею, мусів перевірити бібліографію, переглянути «Матеріали української етнології» тощо.

Вертаючись додому, зайшов до книгарні і купив книжку С. А. Варшера: «Англійський театр часів Шекспіра».

16-го вересня. Неділя. Працював над «Звичаями нашого народу» і, здається, закінчив розділ «Зима».

Увечорі читав книжку «Англійський театр часів Шекспіра». Тут є і розділ про Бен Джонсона — драматурга часів Шекспіра. Бен Джонсон у 1616 році написав п'єсу «The devil is an ass». На нашу мову її можна перекласти так: «Обдурений чорт». У своїй п'єсі автор описав таку подію: Сатана післав до Лондону хитрого й дотепного чорта, щоб він збивав людей із праведного шляху і вербував собі прихильників до пекла. Чорт познайомився з представниками всіх суспільних груп

лондонського населення і на сором собі самому був змушений признатися, що в пеклі далеко відстали від Лондону. Він, наприклад, вигадував найхитріші способи дурити простаків, а тим часом його самого обдурили лондонські купці. Обдурений і осміяний, чорт вернувся до свого начальника і з сумом признався, що йому, чортові, в Лондоні немає що робити, бо там люди хитріші від нього. Так ось яку славу мав Лондон вже на початку XVII-го століття.

Про самого Бен Джонсона сказано, що найталановитішим він виявив себе в жанрі соціально-побутової комедії. Народний гумор, гостра сатира — головні прикмети його кращих творів. При нагоді постараюся ознайомитись із творами цього драматурга.

19-го вересня. Середа. Сьогодні гарний соняшний день, справжня золота осінь. Вертаючись із праці, я зайшов у парк і гуляв по стежках, що вже густо встелені жовтим листям. Дуже люблю осінь і шарудіння листя, що нагадує мені мою ранню молодість, коли я восени ходив у парку і писав вірші. Ех, давно то було! Краще й не згадувати.

Вдома я застав гостю — паню К. Вона із сумом розповіла нам, що їй відмовили стипендію, мовляв, вона вже застара вчитися. Один з членів комісії сказав їй: «Навіщо старшим учитися, нехай молоді студіюють». Вона почувала себе ображеною і я цілком добре розумію її.

Так, у нормальних умовах, ми вже застарі вчитися, бо нам сороківка за плечима. Але на чужині ми змушені студіювати, змушені здобувати наукові титули, бо інакше не виб'ємось на поверхню життя. Молодь у кращій ситуації ніж ми, для неї не існує проблема з англійською мовою, а для нас — вона велика.

22-го вересня. Субота. В газеті «Шлях Перемоги» (ч. 39) я прочитав сумну вістку: в Америці помер д-р Григорій Завадович. Особисто я ніколи з ним не зустрічався, але ми переписувались. Останній лист від нього був дуже сумний, він писав, що лікарі знайшли в нього рака шлунку і він залишився без надії на видужування. Шкода, дуже шкода його. Між іншим, д-р Григорій Завадович був першим, що написав критичну статтю про мій твір «Пригоди Марка Чубатого» і оцінив його дуже добре. Вічна пам'ять цьому доброму чоловікові!

Нарешті, закінчив «Звичаї нашого народу» і написав листа до Українського Видавництва в Мюнхені. У понеділок рано вишлю. Може, все буде гаразд, може, буду мати щастя побачити свою працю надрукованою. Дай, Боже!

По полудні був у місті, проходив біля музею Чарльза Діккенса і зайшов до музею, не міг минути. Оглянув те, що вже бачив раніше, а коли виходив — купив бюст Чарльза Діккенса. Буде пам'ятка про музей і про письменника, якого дуже шаную.

29-го вересня. Субота. День провів у бібліотеці Британського музею, читав «Етнографічний Вісник» — київський журнал, що видавався у 30-их роках, — дуже цікавий.

Вертаючись додому з бібліотеки, зайшов до книгарні й купив брошуру Н. Бердяєва «Про самогубство». Вдома почав читати:

«Питання про самогубство — одне з найактуальніших і турботливих питань російської еміграції. Дуже багато росіян кінчає життя самогубством».

Брошура видана в Парижі, 1931 року. Отже, тут мова про москалів, які вийшли на еміграцію після революції і оселилися у Франції. Тоді ж на еміграцію пішов і мій батько. Хоч він не був «росіянином», проте становище української еміграції також не було кращим. Я від свого батька не одержав ні одного листа. Одержала кілька листів моя старша сестра і вона сказала мені, що наш батько живе в Сербії. Як він там жив? Я нічого не знаю...

4-го жовтня. Четвер. Вернувшись із праці додому, дружина сказала мені приємну вістку: в наступний понеділок вона йде працювати у Центральній Національній Бібліотеці. Щастя їй, Боже!

5-го жовтня. П'ятниця. Сьогодні ввечері після роботи ми з дружиною читали «Англійські письма» Марієти Шагінян, що надруковані в «Літературній газеті» (з 18, 25 і 27-го вересня, 1956 року). Виявляється, що вона в липні цього року була присутня, як журналіст, на 28-му Міжнародному Конгресі ПЕН-клубу в Лондоні.

Англія сподобалась Марієті Шагінян і вона пише в своїх «письмах» таке: «Солідна Англія, солідна в усьому, вона здобула собі славу високою гідністю і солідністю».

Про Лондон пише так: «... Не проходить і кількох днів, як ви з приємністю помічаєте, що полюбили це місто, звикли до нього, почуваете себе легко і просто в ньому, ніби жили тут десятки років...»

8-го жовтня. Понеділок. Сьогодні моя дружина перший день працювала в слов'янському відділі Національної Центральної Бібліотеки — це визначна подія в нашому житті.

В газеті «Шлях Перемоги» (ч. 41) надрукована замітка: «Помер Остап Вишня. Советське радіо подало вістку, що 28-го вересня цього року помер Павло М. Губенко, відомий під літературним псевдонімом Остап Вишня...»

Увечері дружина згадала, як Вишня читав свої «Усмішки» перед аудиторією студентів Одеського університету, де й вона була.

Остап Вишня був добрим письменником і, без сумніву, українським патріотом, за що і карався десь у Сибірі на засланні, після чого, жартуючи, писав: «Я вже не Вишня, а тільки Клюква...»

У «Вишневих усмішках», що видані в Німеччині 1955 року, Вишня пише про себе таке: «У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився... Трапилася ця подія 1-го листопада (ст. стилю) 1889 року, в містечку Груні, Зіньківського повіту на Полтавщині». А помер Остап Вишня 28-го вересня 1956 року на 67-му році життя.

(Далі буде)

КОНТРАСТИ

...В будинку «Літературно-Мистецького Клубу» на 2-ій авеню — атмосфера української носталгії й європейської культури. На першому поверсі виставка українських малярів, яких стиль і зміст творчості майже не змінився від львівського й мюнхенського часу. На другому поверсі літні чоловіки й жінки та молоді аматори музики заслухані в концерт українського скрипаля. Скрипка жалібно квилить у брамсівських мінорних тонах чи радісно виводить ритм угорського чардаша.

А з вулиці доноситься джезовий галас із недалеких «гіппістських» крамниць і час від часу зривається несамолюбний рев нью-йоркської поліційної сирени. Публіка на концерті не завважає їх, цих звуків з іншого світу. Затихла сирена — і скрипка переможно грає далі...

Цей квартал нью-йоркчани називають «Іст Вілледж» — «Східне Село», але сільського в ньому не видно нічого: Стоять, похнюпившись, брудні п'ятиповерхові жидівські кам'яниці (між ними й деякі українські). Такі ж самі брудні вулиці, прикрашені незліченними бляшаними смітьярками і просто купами сміття. Навіть дерева якісь брудні й обскубані. І такі ж самі сновитаються по них люди — фантастично обдерті «боми», що жебрають покірно, безсило, по-п'яному, і фантастично прибрані молоді негри, що жебрають також, люто поглядаючи на вас із-під лоба, і волосаті «гіппі», що й собі жебрають — лиш отак, для спорту.

Коли ви проходите ввечері коло польського «Дому» на 8-ій вулиці, яка щільно набита гіппістськими й негрськими типами, а серед півтемряви несамолюбно блистять «психеделічні» світла і вие нелюдським голосом джез, — то враження просто фантастичне, щось наче сцена з дантейського пекла. Але нью-йоркські обивателі не дуже оцінюють оцей фантастичний краєвид — вони втікають до підземки, чи до хати, обминаючи гіппістське збирище. Це й не дивно, бо поміж нашими «давнтавнцями», мабуть, не багато таких, що їх уже не напали, не набили, не пограбували на вулиці.

Бож «Іст Вілледж» — це той самий «український Давнтавн» у Нью-Йорку. І живе в ньому декілька тисяч українських емігрантів, «старих» і «нових», тих, що розмовляють бруклінською англійщиною, і тих, що з англійської мови засвоїли собі лиш одне маленьке слівце «но» (замість «ні»). І всі вони для решти давнтавняського довкілля і для їхніх гіппістських сусідів такі ж далекі й чужі, якби вони щойно вчора приїхали сюди кораблем з Європи.

От ви зайдіть тільки один «бльоук» униз від гіппістської 8-ої вулиці на 7-му вулицю, «українську». І зайдіть не ввечері, коли кожний по-

рядний чоловік сидить удома, за трьома (дослівно) замками. А зайдіть рано, у пристойний, статечний час, коли негри й «гіппі» відсипляють нічну гульню, а порядні люди відважно виходять на вулицю.

І побачите автентичних українських дядьків, із поважним ходом і повільною мовою, із «старокрайовими» вусами. І побачите чепурних, метушливих тіток, що спішать до крамниці на закупи, або до церкви молитися Богу. І дітей — сотні українських дітей, чистенько вимитих, добре вимуштрованих, що біжать до школи св. Юра. Дарма, що діти ці всі англломовні, чи двомовні, але їхній вигляд, одяг і поведінка абсолютно інакші від «американських» чи нью-йоркських ровесників; лиш подивитесь на таку дитину на вулиці й відразу зрозумієте — українська дитина.

Як не дивно, а в цей ранній час, на 7-ій вулиці, вам дійсно нагадається українське село, галицька провінція — бож більшість людей на вулиці, з жидівськими крамарями включно, це вихідці з галицьких сіл і містечок.

Звичайно, село — це ще не все. На Давнтавн, в це дивовижне космополітське середовище, повне наркотиків, джезу і бруду, — перенесено живцем і все культурне життя колишнього західньо-українського міста: музичний інститут і балет, і літературно-мистецький клуб, і безліч організацій, і партій, і класові амбіції й обов'язкові «титули».

Можна критично висловлюватися про наших земляків у Нью-Йорку, можна мати претенсії до них за їхній «американський» матеріалізм і партійне ненависництво, і за англійщення молоді й Церкви. А все ж, коли приглянетесь ближче до них, то мимоволі відчуєте гордість за незнищенність української людини, за її пасивну селянську міць і здібність відроджуватися «з попелу».

Ця людина, що пережила сторіччя «Ляччини, Ханщини, Панщини» і неволі, такої особистої і дослівної, майже негрського типу (Шевченко називав колись негра Олдріджа «братом») — і не зломалася, ця людина тепер, навіть опинившись віч-на-віч із духовим розгардіяшем Давнтавну, не розгубилася, будує родини, громади й церкви, продовжує жити власним, споконвічно українським, «інакшим» життям.

О. ПИТЛЯР

Від Редакції

Продовження праці К. Левченка «Поневолені нації і Московія в історичному аспекті» — буде в черговому числі «Визвольного Шляху».

БІБЛІОГРАФІЯ

Юрій Борець: У ВИРІ ВОРОТЬБИ (Повість нашої доби). Обкладинка та ілюстрації *Ростислава Глука*. Видавництво Центральної Управи Спільки Української Молоді, 1971 р., стор. 319. Тверда оправа, з сорочинкою.

Лев Биковський: КНИГАРНІ—БІБЛІОТЕКИ—АКАДЕМІЯ (Споми-ни). Українське Історичне Товариство. Видавництво «Дніпрова Хвиля», Мюнхен-Денвер, 1971, стор. 152, м'яка оправа.

Ігнат О. Міброва: З ЛОН СУЩОГО (Афоризми, сентенції, роздуми). Книжка четверта. Накладом автора. Неварк, Н. Дж., США, 1971 р. Стор. 53, м'яка оправа.

Володимир Шаян: ЕТИЧНІ, СОЦІОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ (З нагоди 250-ліття із дня народження великого мислителя України). Видання Інституту Володимира Шаяна, Лондон-Торонто, 1972 р., стор. 22; циклос. видання.

Марко Вовчок: МАРУСЯ (Повість). Переклав із французької мови *І. Г. Сидоренко*. За редакцією *Б. Гошовського*, ілюстрації *М. Левицького*. Видання Об'єднання Працівників Літератури для Дітей і Молоді (Бібліотека Молоді), Торонто—Нью-Йорк, 1971 р. Стор. 160. Тверда оправа з сорочинкою.

Лариса Мурович: ЄВШАН (Поезії та поеми). Обгортка *Віри Юрчук*. Видавництво «Світання», Торонто 1971, стор. 164.

Лариса Мурович: ЖАР-ПТАХА (Вибрані поезії). Обкладинка *Віри Юрчук*. Видавництво «Світання», Торонто, 1971, стор. 46.

Олександр Лотоцький-Білоусенко: ПРИГОДИ ВОВКА-НЕСИТОГО (Збірка балок). Ілюстрації *Віктора Цимбала*. Видання Об'єднання Праців-

ників Літератури для Дітей і Молоді, Торонто—Нью-Йорк, 1971, стор. 48.

20-РІЧЧЯ ВІДДІЛУ ЛІГІ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ В САСКАТУНІ, Канада. Саскатун, 1971, стор. 72, м'яка оправа.

КАЛЕНДАР «ПРОСВІТИ» НА 1972 РІК. Накладом Українського Т-ва «Просвіта» в Аргентині. Мовний редактор *Гр. Голіян*, обгортка *Володимира Каплуна*. Буенос-Айрес, 1972, стор. 192.

АЛЬМАНАХ-КАЛЕНДАР «ПРОВІДІННЯ» НА 1972 РІК. Видавництво «Америка», Філадельфія, 1972. Зредагував *Ігнат Білінський*, обгортка артиста-малювача *Петра Андрусева*. Стор. 217.

КАЛЕНДАР «СЛОВО» НА 1972 РІК. Обкладинка *Наталки Росохи-Дудихи*. Видавництво «Вільне Слово», Торонто, 1972, стор. 144.

КАЛЕНДАР-АЛЬМАНАХ «МІТЛИ» НА 1972 РІК. Видавництво *Юліяна Середяка*. Буенос-Айрес, 1971 р. Стор. 128.

ПРОПАМ'ЯТНА КНИГА ВІДЗНАЧУВАННЯ 50-ЛІТТЯ УВУ В ЧІКАГО. Чікаго, США, 1971, стор. 56.

УКРАЇНСЬКА КНИГА (Квартальник). Орган Бібліографічної комісії Ам. і Кан. НТШ, Т-ва українських бібліотекарів (ТУВА) і Т-ва українських книголюбів; ч. 3, липень-вересень 1971. Філадельфія, США, 1971, від стор. 73 до 104.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК (Журнал Українського Історичного Товариства). Нью-Йорк—Мюнхен, 1971, ч. 1-2 (29-30). Стор. 143.

MINUTES OF THE SEMINAR IN UKRAINIAN STUDIES. Harvard University, Cambridge, Mass., USA, 1970-1971, No. 1, pp. 70.